

Тютюнът в стопанското развитие на българските земи под османска власт

Tobacco in the Economic Development of the Bulgarian Lands under Ottoman Rule

Валентин КИТАНОВ
Valentin KITANOV

Abstract. This chapter examines the role of tobacco in the economic development of the Bulgarian lands during the 17th – 19th centuries, focusing on tobacco cultivation, the taxation of tobacco-related activities, tobacco trade, and the role of the tobacco guild in the economic and social infrastructure. The study is based on a diverse range of source material from Bulgarian, Ottoman Turkish, and European origins, as well as authoritative research on various aspects of tobacco history.

Tobacco was introduced to the territory of the Ottoman Empire in the late 16th – early 17th century, with some of its first areas of dissemination being parts of the Bulgarian ethnic and economic space. The favourable natural and climatic conditions in specific regions such as Macedonia, Thrace, the Rhodopes, and Northern Bulgaria facilitated the successful cultivation of the so-called oriental tobacco varieties. These regions became firmly integrated into the production profile of numerous settlements, which established themselves as prominent tobacco centres. By the late 17th century, the taxation system began regulating tobacco-related activities, and tobacco cultivation and trade in the Bulgarian lands provided significant and reliable revenue for the state treasury.

Initially, the trade in tobacco products was dominated by Turkish, Jewish, and Greek merchants. However, over time, a number of affluent Bulgarians became actively involved in the tobacco trade. The importance of tobacco in economic and social life grew further with the consolidation of the tobacco guild, which became a key factor in the cultural maturation of the Bulgarian nation during the 19th century. The positions established in tobacco production and trade during the 17th – 19th centuries contributed to the establishment of the tobacco industry as a key and strategic sector of the Bulgarian economy in the 20th century.

Keywords: Tobacco; tobacco cultivation; trade; Bulgarian lands; Ottoman Empire; Tobacco guild

1. Увод в темата

Тютюнът прониква в българските земи в период, в който те са интегрална част от територията на Османската империя, и неговото развитие може да бъде разбрано единствено в контекста на общите стопански и социални процеси, които протичат в държавата между XVII и XIX в. В зависимост от политиката на официалната власт и нейната намеса за правно-нормативната регулация в областта на тютюна и мястото на продукта

в производствената инфраструктура, търговията и фискалната система, могат да бъдат очертани три периода в това развитие, които са съотнесими и за българските земи.

Появата на растението в края на XVI – началото на XVII в. маркира долната граница на първия период. Той продължава до официалното санкциониране на дейностите по тютюна и включването им в системата на фиска през 1688 г. и последвалите първи регистрации на тютюнопроизводителните площи. Производството, търговията и обработването на продукта се осъществява в условия, при които липсва официална регулация и е налице рестриктивна, забранителна политика от страна на властта спрямо дейностите в тютюневата област, а до 1649 г. – и отрицателно отношение към употребата на тютюн от страна на религиозните авторитети (Китанов, 2022, pp. 17 – 22). През този почти цял век се очертават основните зони на тютюнопроизводство, селектират се т.нар. ориенталски сортове тютюни, изграждат се позициите в областта на търговията с продукта. Употребата на тютюн става неизменна черта в социалната картина и културната характеристика на българското пространство.

Последното десетилетие на XVII в. условно поставя началото на втория период в развитието на тютюневата история в българските земи и в османската империя, като цяло, където през следващите два века тютюнят окончателно ще се очертае като стратегически важна стопанска и социална територия. Тютюнопроизводството, търговията и фабричната обработка на продукта са поставени под контрола на властта, предвид важната роля на тези дейности за фискалната система. Периметърът на площите, върху които се отглежда тютюн, се разширява, нарастват обемите на добитата продукция, окончателно са утвърдени основните тютюнопроизводителни зони и селища, релефно се очертават и важните търговски центрове за артикала. От средата на заможните предприемачи се формира групата на търговците с тютюн и тютюневи изделия, които успешно се налагат в системата на вътрешната и експортната търговия. Започва да функционира и тютюнджийската еснафска организация, която през XIX в. играе важна роля в стопанската, социалната и културната действителност на българското общество.

Чрез периодични промени в данъчните правила и нормативните регулации управляващите търсят оптималния вариант за развитие на тютюневия отрасъл. Законодателната активност и намесата на държавата в тютюневия сектор се засилват през втората половина на XIX в. и достигат своя апогей с въвеждането в края на 1871 г. за кратък период на тютюнев монопол и с приемането през 1874 г. на нов закон за тютюна, известен с наименованието „Устав за даждията на тютюните“¹. Развитие на отрасъла през следващите години е в тясна зависимост от вътрешните преобразования и катаклизми в османската държава и трудностите, които тя изпитва в международен план. Така се стига до решението от 1883 г. за прекратяване на държавната роля в производството, търговията и обработката на продукта, с което на практика приключва вторият период от развитието на тютюневата индустрия.

Последните десетилетия от съществуването на Османската империя съвпадат и с третия период от развитието на тютюневата област, който касае останалите под султанската власт български територии. Като част от политиката за стабилизиране на финансовото състояние и гарантиране плащанията по външния дълг, държавата предос-

1 Дунав, X, 856, 10 март 1874.

мавя на концесия монополното право върху дейностите по тютюна на *Societe de la Régie cointéressée des tabacs de l'Empire Ottoman* – чуждестранната компания с преобладаващо френско участие (Gökdemir, 1993, p. 326; Birdal, 2010, p. 54; Demir, 2019, p. 421). В литература-та компанията остава известна с наименованието Режията и от 1884 г. до края на империята през 1922 г. дейностите на тютюневия сектор се развиват според условията и правилата, които тя налага. Фактически се осъществява реструктуриране и окрупняване на отрасъла и това има неблагоприятни последици за тютюнопроизводството в някои части от българските земи под османска власт, докато в други то се развива успешно. Търговията с тютюн става приоритетна област на компанията (Miller, 1948, p. 15; Дамуанов, 1971, p. 20; Snegarov, 1958, p. 106). Мрежата от съществуващите фабрични предприятия за обработка на продукцията престава да функционира в предишния си вид поради изграждането на нова, изцяло подчинена на Режията производствена инфраструктура в тютюневата област. Радикалната промяна, която се наблюдава в тютюневата индустрия, подчертава значението на българските тютюнопроизводствени райони за цялостното развитие на сектора от края на XIX – началото на XX в. в османски и балкански контекст.

В така очертаните исторически рамки тютюнопроизводството, търговията с тютюневи изделия и дейностите по обработката на продукцията преминават през различни правно-нормативни, фискални и държавноорганизационни регулации, за да утвърдят тютюневия отрасъл като един от важните сегменти в стопанската инфраструктура на българските земи под османска власт, с много съществена роля за социалното и културното развитие на обществото.

2. Тютюнопроизводството в българското пространство през XVII – XIX век

Преобладаваща част от изследователите отнасят появата на тютюна в българските земи към края на XVI – началото на XVII в. (Billings, 1875, p. 103; Myuler, 1916, pp. 6 – 7; Laufer, 1924, p. 61; Behar, 1927, p. 13; Baylov, Попов, 1951, pp. 7 – 8; Matkovski, 1966, p. 139; Faroghi, 2005, p. 217; Grehan, 2006, p. 1352; Pitekov, 2010, p. 11; Neuburger, 2013, p. 4). Утвърдено е разбирането за беломорските пристанища като мястото, откъдето тютюнът прониква по линия на контакти със западноевропейски търговци. Първите земеделски площи, върху които започва да се отглежда растението, са в района на Солун и левия бряг на река Вардар, в околностите на Енидже Вардар (Rouquerville, 1826, p. 272). Благоприятните почвени и природни характеристики предопределят успешното утвърждаване на тютюна през следващите десетилетия в стопанството на редица селища както от Източна Македония и Западна Тракия, така и в други области на българското пространство (Matkovski, 1966, p. 144, pp. 170 – 173; Kitinov, 2022, p. 42).

В началния период от своето развитие дейностите по тютюна не са приети от османската държава и султан Ахмед I (1603 – 1617) забранява продажбата и употребата на продукта през 1611 г. (Grehan, 2006, p. 1362). Тази политика продължава и при следващите владетели, като най-тежки са рестрикциите по време на управлението на султан Мурад IV (1623 – 1640). В няколко последователни фермана се предвижда лицата, обвинени в неспазването на забранителния режим върху производството, разпространението и употребата на тютю-

тютюн, „да се обесят пред къщите им, а имотът и продуктите им да се продадат в полза на държавата“. Прилагането на забранителни и наказателни мерки приключва в 1649 г., когато с нарочна фетва шейхюлислам Мехмед Бахаи Ефенди (1649 – 1651) легализира употребата на тютюн, а през 1688 г. султан Сюлейман II (1687 – 1691) официално разрешава дейностите в тютюневата област и подобно на други европейски страни, въвежда данък за производството на тютюн и държавни такси върху търговията с тютюнева продукция (Turkish documents on the history of the Macedonian people, pp. 96 – 97; Yilmaz, 2005, pp. 19, 56, 131, 155).

Тютюнът се интегрира успешно в стопанската характеристика на българските земи и започва да определя производствения и социалния облик на редица райони в Беломорието, Македония, Родопите, Добруджа, където трудовете навици на населението в съчетание с подходящите природни дадености, подпомагат бързото усвояване на растението в аграрното всекидневие на редица селища (Müller, 1916, pp. 6 – 7; Behar, 1927, pp. 50 – 68; 79 – 120; Yurdanov, 1938, pp. 147 – 148; Baylov, Pоров, 1951, pp. 115 – 153; Hristov, 1973, pp. 13 – 14; Pitekov, 2010, pp. 46 – 50; Neuburger, 2013, pp. 4, 44;). Специфичните почвени и климатични условия водят до селектиране на т. нар. ориенталски сортове тютюни, известни в международен план по-късно и като „турски“, „тракийски“ или „македонски“ (Matkovski, 1966, p. 159). Още в края на XVII в. османската власт осъзнава огромното значение на тютюна за хазната и затова насърчава процеса на утвърждаване на специфични сортове. Първокласни сортове тютюни са тези от областта на Енидже Вардар, както и тютюнът от сорт „Кърджали“, отглеждан основно в района на Пловдив. Качествените ориенталски сортове тютюн се налагат като предпочитана стока към второто десетилетие на XVIII в., когато всъщност приключва и процесът на тяхното култивиране (Baylov, Pоров, 1933, p. 20).

Дяловете лична собственост или земеделските участъци, включени в тимарската система, върху които селяните имат наследствени права на владение, т. нар. бащини, са предпочитаните пространства, върху които се отглежда тютюн. По-късно това се случва и в рамките на чифлиците. До XIX в. средното количество на обработваемата с тютюн площ е около един декар на земеделски стопанин. Масовизирането на тютюнопушенето през втората половина на столетието стимулира производството, в резултат на което размерът на участъците, засявани с тютюн, нараства до 6,4 декара. Това води и до рязкото разширяване на териториите, предназначени за отглеждане на тютюн, които достигат до 497 516 декара в европейските провинции на империята (Matkovski, 1966, pp. 169 – 170; Foreign travelogues about the Balkans, I, 1975, p. 376; Palairret, M. 1997, p. 36; Yilmaz, 2005, pp. 38 – 39). В преобладаващата си част това са земеделски площи от българското пространство.

Властта провежда първата регистрация на съществуващите тютюневи площи през 1691 г. Отглеждането на тютюн според описа е съсредоточено в общо 819 селища, от които 654 са в Румелия. Като тютюнопроизводителни центрове присъстват Демирхисар, Димотика, Драма, Дупница, Пловдив, Гюмюрджина, Неврокоп, Петрич, Серес, Татар Пазарджик, Стара Загора, Струмица, Узунджово, Воден, Енидже Карасу, Енидже Вардар. При следващата регистрация през 1692 – 1693 г. са включени Силистра, Никопол, Виза, Кърклис (Лозенград), Охрид, Чирпан, Ахъ Челеби (Смолян), Самоков, Разлог, Кавала и др. През XVIII в. отглеждането на тютюн вече е налице и в Шумен, Карнобат, Видин, Разград, Търново, Кюстендил, Радомир, Ниш, Скопие, Ихтиман, Дойран, Радовиш, Кратово, Враня, Тиквеш, Щип, Долна Джумая, Битоля, Лерин, Преспа, Солун, Мелник, Велес, Кешан, Люлебургас и

др. През XIX в. тютюнопроизводството се разпространява и в севернобългарските територии. (Kitanov, 2022, р. 60 – 61). Заедно с тютюнопроизводителни центрове като Ксанти, Свети Врач (Сандански), Горна Джумая (Благоевград), Прилеп, Хасково, Кърджали, районът на Джебел, преобладаващата част от посочените селища са водещи стопански и административни средоточия за различни по големина области в българските земи, съставени от полупланински или планински тип села с развито скотовъдство и с ограничени по обем, разпокъсани земеделски участъци. Отглеждането на тютюн не изисква стопаните да притежават огромна като размери земеделска площ и в тези райони аграрната картина, в която преобладават малоимотните или средноимотните селски домакинства, отговаря на това условие (Kitanov, 2022, р. 43).

Производството на тютюн като средна величина запазва трайни количествени характеристики и е в порядъка на 65 оки от декар. С увеличаването на размера на засятата с тютюн площ общият обем на добива, като цяло, в държавата постоянно нараства. В края на XVII в. той е около 670 000 оки на годишна база, през XVIII в. вече е около 3 250 000 оки, докато през втората половина на XIX в. достига годишно количество от 65 000 000 оки (Yilmaz, 2005, pp. 44 – 46).

Утвърждаването на основните производствени области върви паралелно с очертаването на отделни селищни центрове, където характеристиките на добиваните сортове тютюни се налагат като най-качествени. Сред най-търсените за консумация са тютюните от района на Енидже Вардар. Като цяло, районът между реките Вардар и Места е един от най-престижните в областта на тютюнопроизводството (Brown, 1673, р. 86). Известни селища, където се отглежда тютюн с високо качество, са също Петрич, Струмица, Кавала, Енидже Карасу (Beaujour, 1800, pp. 88 – 93; Verkovič, 1860, р. 4; Hristov, Genchev, 1969, р. 166).

Ениджевардарският тютюн се възприема като стандарт за най-добро качество, по който се сравняват останалите сортове тютюни. Висока е оценката и за тютюните в областта на град Ксанти, който е естествен производителен, преработвателен и търговски център на продукта, добиван в пространството както на Беломорската низина, така и по склоновете и вътрешността на Родопите (Ishirkov, 1914, р. 21). Основна роля за утвърждаването на ксантийските тютюни имат както български тютюнджийски села, така и редица турски и гръцки села от района (Pop Antov, 2006, pp. 165 – 166; Kančov, 1970, р. 79).

На територията на Драмска каза се добиват значителни количества от качествен тютюн, като с особена известност, включително и като експортна стока, е този, който е отглеждан в българо-турското село Просечен. Подобно е положението и в селата Кобалища (дн. с. Кокиногия, дем Просечен, Република Гърция), Плевня, както и тези от Чеджлъка (Драмски Чеч) – Баханово и Караджа-къой. Отглеждането на тютюн в района на Драма има силна традиция, която продължава до началото на XX век, когато само в село Просечен годишно се произвежда между 350 и 500 хиляди оки тютюн (Strezov, 1891, р. 22; Pop Georgiev, Shishkov, 1918, р. 31; Kančov, 1970, I, р. 69). Сред висококачествените сортове е и тютюнът, добиван на територията на каза Саръшабан (дн. Хрисуполи, Северна Гърция). В Серско тютюнът също присъства в производственото всекидневие на села с различна етническа и религиозна характеристика и е основна стопанска дейност за много българи, гърци, власи, турци, черкези, цигани. С високо качество се отличават добиваните количества тютюн в Невроконска каза (Strezov, 1891, pp. 2 – 8, 41, 47, 838 – 850).

Към началото на XIX в. мюлюнопроизводството вече има солидно присъствие в стопанската инфраструктура на Горна Джумая. От втората половина на века градът се нарежда сред групата на най-развитите български мюлюнопроизводителни райони (Baylov, Rorov, 1933, p. 21; Baylov, 1935, pp. 174 – 175). Сред най-качествените мюлюни са тези, които се добиват в селата Грамада (сега квартал на Благоевград), Бараково (сега в общ. Кочериново), Симитли, Крупник и Железница. В Мелнишката каза по-известно с отглеждането на мюлюн е село Джигурово.

Засилването на употребата на мюлюн през последните десетилетия на XIX в. и началото на XX в. окончателно превръща неговото производство в основна стопанска дейност. Според данни от 1887 г., които в значителна степен отразяват тенденцията от последните десетилетия на XIX в., само в Серски и Драмски санджак засетите с мюлюн площи възлизат на 53 046 уврата/дънлюма, а добитата продукция достига до 2 907 500 оки, чиято стойност е 60 490 000 гроша (Strezov, 1891, pp. 19 – 43).

В Прилеп мюлюнът се утвърждава в стопанския профил на града и неговата околност към средата и втората половина на XIX в., въпреки че традицията по неговото отглеждане датира още от XVIII в. Авторитетът на Прилеп като значим мюлюнопроизводителен център сериозно е разкластен през последните десетилетия на XIX в., когато цялостната картина на мюлюнопроизводството в балканските провинции на империята се променя след въвеждането на мюлюневата Режия (Traichev, 1925, p. 69).

Макар че е по-добър от прилепския, мюлюнът, който се произвежда в Скопие и региона, е от средна категория и отстъпва на мюлюна, отглеждан в районите на Енидже Вардар, Драма и Ксанти. През последната четвърт на XIX в. в местността Чаура (дн. кв. „Чаир“, Скопие) се осъществява процес на плътно заселване от съседните села на българи, които в огромното си мнозинство се включват в мюлюнопроизводството (Kanchov, II, 1970, p. 31).

Обработваемите площи с мюлюн в македонските и тракийските предели на българското пространство нарастват в началото на XX в. и до Балканските войни от 1912 – 1913 г. достигат 25 хил. хектара, като само в Серското поле отглеждането на мюлюн е разгърнато върху 250 000 дка, от които се добива продукция, чиято стойност възлиза на 60 000 000 лв. Темпът на развитие е толкова силен, че шест години по-късно, през 1918 г., цената на същото количество мюлюн вече е 300 000 000 лв. (Genov, 1985, pp. 42 – 43).

Благоприятни условия за отглеждане на мюлюн са налице и в Одринско, особено по източните и южните склонове на Сакар планина и в Източните Родопи. Към 60-те години на XIX в. мюлюнът вече е с 12% дял в производствената характеристика на областта. Освен в областния център Кърджали и в Джебел мюлюнът е основно земеделско производство и в редица села от региона (Todorov, 1958, p. 108; Mihailova, 2000, pp. 197 – 199; Parveva, 2011, p. 53).

Засилено е производството на мюлюн през втората половина на XIX в. и на територията на Дунавския вилает. Така например само за 1866 г. в седемте санджака на провинцията са произведени общо 573 456 оки мюлюн, от които 315 951 са в Софийски санджак, включващ Дупнишка и Горноджумайска каза. В Русенския санджак са произведени 98 288 оки мюлюн, в Търновския – 60 879 оки, във Варненския количествата са 46 910 оки, малко над 16 000 оки са обемите в Тулчанския и в Нишкия санджак, докато производството на мюлюн във Видинския санджак е в размер на 19 000 оки. През следващата 1867 г., като цяло, във вилаета са добити 919 629 оки мюлюн (Hindalov, 1926, pp. 184 – 185).

Към тютюнопроизводството се насочват и редица българи, живеещи на север от река Дунав. През 60-те години на XIX в. възрожденските предприемачи братя Евлоги и Христо Георгиеви включват отглеждането на тютюн в земеделските дейности в чифлика си във Вакарещи, близо до Букурещ². Известен тютюнопроизводител с признат авторитет в този стопански отрасъл е и Апостол Конкович от Свищов, който също разполага с чифлик във Влашко³.

Развитието на тютюнопроизводството в българските земи следва общата динамика на отрасъла като елемент от стопанската характеристика на Османската империя. Първоначално отглеждането на тютюн се практикува като допълнителна трудова дейност, но впоследствие се превръща в основен, а на някои места и в единствен източник на доходи (Kitanov, 2020, p. 63). Ангажираното в отрасъла земеделско население има специфичен професионален профил и знанията, уменията и опитът, които неговите представители притежават в отглеждането и манипулациите на тютюна, стават важни за османската икономика. Например само в Източна Македония през втората половина на XVIII в. около двадесет хиляди семейства произвеждат годишно впечатляващата като количество продукция от около 100 000 бали (Beaujour, 1800, pp. 77, 93).

Изобр. 1. Низане на тютюн в Неврокопско (дн. Гоце Делчевско) от началото на XX в.

Източник: <https://royalbulgariaincolour.com>

Делът на тютюнджиите като социално присъствие нараства. До началото на XVIII в. земеделските стопани в държавата, които се занимават приоритетно с отглеждането на тютюн, са в порядъка на приблизително 50 000 души и са разпределени в 180 кази. Към средата

на XIX в. броят на тютюнопроизводителите нараства три пъти и достига 150 000 души, чиято дейност е съсредоточена в 395 кази (Yilmaz, 2005, pp. 40 – 42). В преобладаващата си част тази статистика касае българските земи. Още от самото начало в тютюнопроизводствените операции се включват представителите и на двата пола, като присъствието на жените в редица етапи на отглеждането и манипулацията на продукцията е доминиращо (Beaujour, 1800, p. 79). Тяхната роля ще се запази и през следващите десетилетия и това ще бъде трайна характеристика на тютюневия сектор. Те са преобладаващата част от работещите в известната цариградска тютюнева фабрика в квартал „Джибали“ в края на XIX и началото на XX в. (Balsoy, 2009, p. 56). Подобна е ситуацията и в Прилеп, където операциите по отглеждането и производството на тютюна в значителна степен се осъществяват от жените (Traichev, 1925, p. 162).

Когато през 1688 г. започва администрирането на дейностите по тютюна, данъците

2 Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив, София (НБКМ – БИА), Ф. 7, а.е. 23, л. 161.

3 https://www.aircrashconsult.info/HISTORY/Sistova_TRK/Sistovo_TRK.htm; НБКМ – БИА, Ф. 7, а.е. 1098, л. 7.

и митата върху продукта са включени към приходоизточника (*мукатаа*) за данъците и митата върху виното и ракията (Намг ъ Арак мукатааси) (Yılmaz, 2005, pp. 56, 149; Matkovski, 1966, p. 155). През следващите векове е налице неколнократна промяна в политиката на държавама относно мястото на тютюна в системата на приходоизточниците и тяхното администриране (Shaw, 1975, p. 445).

Производството на суров тютюн в българските земи и като цяло на територията на османската държава се санкционира от фиска, като земеделските стопани плащат десятък върху добитото количество тютюн. Първоначално това е натурален данък, но с течение на времето започва да се събира и паричният еквивалент на една десета част от продукцията, който обикновено е около 330 акчета на декар. В началото на XIX в. задължението на производителите вече е в размер на 480 акчета на декар. Освен десятъка властта периодично прави опити за въвеждане и на нови данъчни задължения за тютюнопроизводителите. Например още през месец юли 1691 г. е въведен данъкът *resm-i nisf-i duhan*, което предполага, че успоредно с десятъка фискът прибира и половината от произведената продукция. Това решение демотибира земеделските стопани да засаждат тютюн, и шест години по-късно, на 23 януари 1697 г. данъкът е премахнат. Въведен е нов данък, *resm-i dönm-i duhan*, съобразен с големината на площите, определени за отглеждане на тютюн. През 60-те години на XIX в. заради финансовите затруднения, които съпътстват развитието на държавата, властта прави опит да въведе отново нов данък за тютюнопроизводителите, т.нар. „право за отглеждане [на тютюн]“ (*guhşat-ı zer'ıyue*), в размер на 90 акчета за една ока, но това се оказва неуспешна мярка и е преустановена (Yılmaz, 2005, pp. 198, 237 – 244). Впоследствие се прави пореден опит за налагане на нов данък за производство на тютюн, т. нар. „една пета десятък“ (*hıms öşür*), но и това намерение на властта е осуетено от сериозната съпротива, която оказват земеделските стопани⁴. След 1884 г. в условията на режима на тютюневата Режия държавата си запазва правото да събира десятъка върху производството на тютюн (Birdal, 2010, pp. 132 – 136; Demir, 2019, pp. 423 – 425; Nacar, 2014. p. 208).

Благодарение на опита, традициите и придобитите практически познания на поколения земеделски стопани отглеждането на тютюн през XVII – XIX в. е непрекъсната дейност, която е съществена част от трудовото всекидневие в българското пространство. Подобно и на други земеделски производства, отглеждането на тютюн е в тясна зависимост от действието и състоянието на редица фактори, като решаваща роля имат атмосферните условия и природните стихии. Количеството на валежите, температурните аномалии, засушаването, случаите на градушки, слана или различни по характер епидемии по растението определят до голяма степен обема и качеството на годишната тютюнева продукция.

Макар че тютюнопроизводството се адантира според почвените, климатичните, стопанските и техническите характеристики на съответните райони и селища, значението на отделните производствените зони на ориенталския тютюн в българските земи в значителна степен зависи от състоянието на наличната търговска инфраструктура. Близостта до развито и удобно пристанище или до голям ежегоден панаир стимулира отглеждането на културата в прилежащите територии и това може да доведе и до промяна в географията на произвеждания тютюн. Сериозно влияние върху производствената ха-

4 Т. С. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, İstanbul, Turkey (BOA, C.DH, 165/8213).

рактеристика в отрасъла има фискалната политика на държавата. Въвеждането на нови данъци, промяната в митническия режим, а по-късно и въвеждането на тютюнев монопол стават причина за известни смущения сред производителите на тютюн и спекулации от страна на заинтересовани търговски кръгове по отношение на решенията, които предприема властта⁵. С отдаването на концесия на дейностите в тютюневата област на т. нар. Режия се наблюдава селективна политика по отношение на производствената география на тютюн от страна на монополиста, което става предпоставка за възникването на известна криза в отглеждането на културата в някои традиционни тютюнопроизводителни райони в българските земи под османска власт за сметка на други.

3. Търговията с тютюн и тютюневи изделия

От втората половина на XVII в. тютюнът става важен износен артикул от османските провинции, в това число и от българските земи. Европейските държави поддържат регулярни търговски контакти с Високата порта главно посредством своите консулски представителства, особено тези в беломорските пристанища Солун и Кавала. От тук Венеция и останалите италиански градове включват тютюна в листата на експортните стоки от територията на империята (Beaujour, 1800, p. 96; Svoronos, 1956, p. 315; Lampe, Jackson, 1982, p. 41; Sidovski, 1992, pp. 116 – 117). Значително по-голяма активност проявява Франция, която има консулски представители от 1685 г. в Солун, а от 1700 г. – и в Кавала (Paskaleva, 1960, p. 54; Georgieva, 1980, pp. 99 – 100). Функциите на консулство в Одрин от 1718 г. изпълнява представителят на френска фирма от Цариград (Paskaleva, 1960, p. 54). Българските черноморски пристанища също стават част в мрежата на френската търговия (Masson, 1911, p. 614). Още през XVIII в. сред селскостопанските продукти от българските земи, които са включени във френския износ, присъства и тютюнът, чиято тежест в стоковия обмен между двете държави от средата на столетието значително нараства. В основния си дял тютюневият експорт, който е регистриран в пристанището на Солун от края на XVIII в., е насочен към Франция (Mitev, 1989, p. 212). Стокообменът между османската държава и Франция продължава да е значителен и през XIX в. Тютюнът присъства неизменно в групата на селскостопанските произведения от българските земи заедно с памук, вълната, кожите, коприната, розовото масло. Преобладаваща част от количествата тютюн са предмет на сделки на годишните панаири, най-вече на Узунджовския панаир (Gramatikov, 2014, p. 100).

Значителни количества от добития в българските земи тютюн се насочват за пласиране на пазарните центрове и в Австрия (Yordanov, 1938, pp. 162 – 163; Bur-Markovska, 1978, pp. 192 – 194; Berov, 1994, 233). Операциите по тази дестинация се засилват особено след 1791 г., когато с договора от Свищов на Дунавската империя е признат статут на „най-облагодетелствана“ страна в търговско отношение на територията на Османската империя (Paskaleva, 1986, p. 51). Това стимулира активната дейност на австрийски търговци на тютюн в българското пространство. Международната конюнктура след Виенския конгрес от 1815 г. благоприятства намеренията на Австрия да разшири още повече стопанското

5 Дунав, XI, 956, 16 март 1875.

си присъствие на територията на Османската империя, като за целта Виена се фокусира върху водните търговски артерии по Средиземно море, река Дунав и Черно море. Като резултат от тази политика град Триест се утвърждава като важен център на австрийската балканска търговия. Австрийските дипломатически служби чрез консулството в Солун и вицеконсулствата в Скопие и Битоля играят съществена роля в усилията на Дунавската монархия максимално да се възползва от селскостопанските ресурси на югозападните български територии, поради което вносите на тютюн, памук и жито за нейните пазари от пристанищата в Солун и Кавала през Триест рязко нараства. Активността на Виена дава резултат и към 1830 г. продукцията от качествен ориенталски тютюн, добивана от земеделските стопани в околностите на Петрич и по долината на река Вардар, в преобладаващата си част е насочвана към Триест. Увеличаването на обемите в операциите с тютюнева продукция превръща Австрия във водеща сила сред останалите европейски държави по отношение на общия износ на стоки, преминаващи през пристанищата в Солун и Кавала (Paskaleva, 1957, pp. 25 – 27; Paskaleva, 1978, pp. 239 – 241). Макар че до Кримската война вносно-износната стокова листа на австрийската търговия значително се разширява, тютюният запазва своето място сред приоритетните продукти, които се експортират от българските земи към пазарите на Хабсбургската империя (Paskaleva, 1986, pp. 178). Подобно на Франция, и Австрия проявява голяма активност в изкупуването на тютюневите количества от панаира в Узунджово (Roussev, 2014, p. 196).

През последната четвърт на XVIII в. и първата половина на XIX в. тютюният присъства и на руския пазар, като обменът се осъществява главно през дунавско пристанище Измаил. Търговските интереси на Русия на османска територия са гарантирани според клаузите на договора от Ключук Кайнарджа през 1774 г. на т. нар. Айналъ-Кавакска изяснителна конвенция от 1779 г. и на търговския договор с Високата порта от 1783 г. (Druzhinina, 1955, pp. 287 – 295; Stoilova, 1985, pp. 32 – 33). Предпочитанията на Русия към добиваните в българските земи тютюни са трайни и още през втората четвърт на XIX в. артикулът се нарежда сред седемте основни продукта, внасяни от Османската империя, заедно с плодовете, виното, зехтина, коприната, хартиените изделия и памука. През 30-те и 40-те години на XIX в. обемите с тютюн, внасяни в Русия от черноморски пристанища на Османската империя, нарастват и към средата на века те вече представляват 10,7% от общия внос на тютюн в страната. Делът на тракийските и македонските тютюни съставлява преобладаващата част търгуваните количества (Todorova, 1977, pp. 39 – 40; Stoilova, 1985, p. 27).

Ролята и значението на добивания в българските земи тютюн, като елемент от търговските отношения на европейските страни с Високата порта, формират няколко съществени извода. До включването му в данъчната система на османската държава през 1688 г. отсъствието на регулярна митническа политика и практика по отношение на артикула не позволява да бъде очертана картината на тютюневия износ от българските земи. С въвеждането на мито върху тютюна още на следващата 1689 г. на Солунската митница предмет на официална митническа процедура като стока, предназначена за експорт, са 92 477 оки от растението. Тютюнева продукция от българските земи се насочва регулярно за промишлените предприятия на Франция, Венеция, Австрия и Русия през целия XVIII в. в обем от около 1 000 000 оки годишно, като през отделни периоди тя достига и до количества от над 2 000 000 оки. Известно отслабване на тенденцията се наблюдава през първите

десетилетия на XIX в., но след като Високата порта сключва търговски споразумения със западноевропейските си партньори през 1838 г., износът на тютюневи изделия от османските провинции, в това число и от българските земи, отново нараства и неколкостранно надвишава стойностите от предходното столетие, за да достигне към 1878 г. впечатляващите количества от 10 000 000 оки. До 1884 г., когато в османската държава се установява монополът на тютюневата Режия, общият обем на изнесените пратки с тютюн възлиза на 39 721 926 оки (Svoronos, 1956, p. 262; Yilmaz, 2005, pp. 73 – 74, 80).

Правото на отделен търговец да оперира с тютюн, се гарантира от специално разрешение (*берат*), което властта въвежда като норма след 1688 г. В документа се посочва и стойността на митото, което държавата определя за различните категории тютюн и което трябва да се заплаќи от търговеца като условие за извършване на търговска дейност (Gradeva, 2002, p. 101). Търговци от различни националности успяват да изградят силни позиции в областта на тютюневата търговия. Заедно с турските и еврейските търговци, гръцките тютюневи търговци са тези, които имат най-силно участие върху търговията с продукта в Солун и в други пристанищни центрове. Те пласират значителни количества произведена в българските земи тютюнева продукция, а също така и вълна, жито и вино основно за имперската столица Цариград (Lampe, Jackson, 1982, p. 40).

Тютюнът става част от профила и на български търговци, които постепенно заемат солидни позиции в експорта на продукта. Така например в периода 1673 – 1692 г. търговци на тютюн от Мелник и Търново изнасят към пазарите на Трансилвания 107 745 оки тютюн (Maslev, 1991, p. 45; Рапова, 1980, p. 26). Град Сибиу е основното пазарно средище, откъдето те реализират търговските си операции. През този период княжеството е васално на Високата порта и митническият режим за търговците от Балканите е благоприятен (Рапова, 1978, pp. 92, 102). Търговците на тютюн от българските земи са част от създадените и функциониращи през XVII – XVIII в. компании на балканските търговци в Трансилвания и Унгария. Ситуирани в основните градски пазарни средища като Сибиу, Брашов, Токай, Кечкемет, Гьонгьош, Егер, Мишколц, Темешвар, тези компании играят активна роля в търговията на Австрийската империя с османската държава. Пратките с ориенталски тютюн от българските земи се насочват по традиционните търговски артерии от Южна и Западна Македония, Тесалия и Епир през долините на реките Вардар и Морава към Белград, Земун, и Нови Сад до Пеща и Буда, Братислава, Виена, Бърно и Лайпциг. Чрез поречието на Струма и Места през София, Белоградчик и Видин тютюнът от Източна Македония пък се насочва към Оршова, Темешвар, Сегед, Кечкемет и Пеща, а през Крайова – за Трансилвания, Галиция, Полша, и през Дебрецен – за Силезия. Тютюневата продукция от Тракия достига до дунавските пристанища през проходите на Стара планина и след като премине през Влашката долина, се насочва към пазарите на Германия, Полша и Украйна. През XVIII в. тютюнът продължава да е част от търговския обмен на българските земи с Трансилвания, която вече по силата на договора от Сремски Карловци през 1699 г. е в състава на Австрийската империя (Paskaleva, 1986, pp. 49, 79). През митниците в Брашов и Сибиу български търговци от Мелник, Търново, Арбанаси, Чипровци, Железна, Копиловци внасят редовно количества тютюн наред с едър рогат добитък, вино, плодове, кафе, маслини, олио и други продукти. Експортът на продукта по посока Трансилвания е монополизиран от представителите на посочените градски центрове и страната се оказва предпочитана дестинация за тър-

говците на тютюн от българските земи (Bur-Markovska, 1978, pp. 203, 217; Rapova, 1996, pp. 153 – 154; Maslev, 1991, pp. 142, 147).

Тютюнът е част от официалната листа на стоки, съдържаща 65 артикула, с които търговците от Балканите могат да оперират и на унгарските пазари през XVIII в. (Bur-Markovska, 1978, p. 209). Преобръщането на Пеща във водещ търговски и административен център стимулира формирането на балканска търговска колония, част от която са и български търговци. Търговската фирма на Павел Симеон Ненович, която има водеща роля в търговия с кордован, сахтиян, вълна, памук, от 1805 г. започва да търгува системно и с ориенталски тютюн (Bur-Markovska, 1977, pp. 39 – 40).

Тютюнът се нарежда сред най-предпочитаните от търговците произведения от българските земи наред с памука, восъка, вълната, кожите, пшеницата, абата, суровата коприна, дървения материал. През XVIII в. максималното количество ориенталски тютюн, което е изнесено от територията на българските земи по различни дестинации, е в порядъка на 5 000 000 kg, което е вторият по обем артикул след пшеницата, от която са изнесени 15 000 000 kg, и пред памука и вълната, чиито количества са по 4 000 000 kg за същия период (Paskaleva, 1962, p. 78; Gandev, 1976, pp. 401 – 402).

През XIX в. нараства делът на българите в търговията с тютюн на международните пазари. Тютюнът е сред стоките, заедно с памука, с които търговците правят най-много сделки за износ срещу внос на манифактурна продукция. Търсенето е голямо и дори тютюн от райони, в които качеството на продукцията не е от най-високите, се пласира на европейските пазари в огромни количества⁶. От началото на 50-те години на XIX в. видимо присъствие в търговията с тютюнева продукция регистрират братята Евлоги и Христо Георгиеви, чийто търговски профил е свързан главно с операции с различни видове търсени и масови стоки като кожи, восък, жито, желязо, хайвер, червиш, анасон⁷. С различна интензивност, но за продължителен период, братята осъществяват доставки на тютюн за румънските пазари, партнирайки си с познати свои контрагенти (Glushkov, 2014, pp. 30 – 31). Известният търговец, земевладелец и фабрикант Михалаки Гюлюшгердан също включва тютюна в търговската си дейност. Основна дестинация на изнасяните от него пратки с тютюнева продукция е австроунгарската столица Виена⁸. Търговията с тютюневи изделия е част и от активностите на търговската къща „Братя Анастас Робев и синове“. През втората половина на XIX в. нейните представителства в Битоля и Виена осъществяват сделки с тютюн както за вътрешната търговия, така и за износ. Посредством широка мрежа от търговци, посредници и кираджии Робев поддържат регулярни отношения със своите контрагенти в Серес, Прилеп, Истанбул⁹. Доставките на тютюн за клиенти в австрийската столица са улеснени от клона на фирмата във Виена, като количествата от продукцията се насочват през Белград и митницата в Земун¹⁰. В периода 1863 – 1867 г. Робев усилено проучват различни възможности за активизиране на присъствието си в тютюневия бранш. В тази връзка, те правят опити за пласиране на добивания в български-

6 НБКМ – БИА, Ф. 183, а.е. 19, л. 3, л. 7.

7 НБКМ – БИА, Ф. 7, а.е. 1410, л. 15; а.е. 1109, л. 133.

8 Централен държавен архив, Ф. 161К, оп. 3, а.е. 2216, единичен документ.

9 НБКМ – БИА, Ф. 27, а.е. 1932, л. 112, 121, 146, 148; а.е. 816, л. 3, 58; а.е. 2078, л. 13, 15.

10 НБКМ – БИА, Ф. 27, а.е. 1932, л. 129, 137, 147, 230; а.е. 385, л. 1.

те земи тютюн на немските производители на тютюневи изделия в Лайпциг и Хамбург, а също така предприемат и стъпки за основаване на съвместна компания с австрийското правителство за тютюнева търговия, но тези им намерения нямат добър резултат¹¹. Русия е друга дестинация, която братя Робевци включват успешно в опитите да реализират търговски операции с ориенталски тютюн през втората половина на XIX в.¹²

Постепенно се очертават и основните центрове на търговия с продукта, които се утвърждават в стопанската инфраструктура на българското пространство. Включването на Солун в системата на френската източна политика още от края на XVII в. превръща града в съществен фактор на вътрешния и международния обмен заедно с Истанбул, Смирна, Родосто и Енос. Това са пристанищни и консумативни центрове, където се пласират или през които преминават различни продукти на аграрното производство, най-вече от българските земи (Yurdapov, 1938, p. 135). Солун се превръща в много важно средище за търговията с тютюн, защото най-качествените и предпочитани от търговци и потребители сортове ориенталски тютюн се произвеждат в широк географски ареал, включващ селища, които са свързани с града с добра транспортна мрежа. Още през 1697 г. 54 търговци декларирали за обмיתяване през солунската митница 13 822 kg тютюн. Броят на тютюневите търговци през 1771 г. вече е нараснал на 235, а доставеният в града тютюн е в обем от 3 656 070 kg (Yilmaz, 2005, pp. 61 – 62). От средата на XVIII в. Солун се превръща във важна търговска дестинация за Венеция, Неапол, Генуа, Ливорно, като в някои отношения италианските търговци на тютюн успешно конкурират френските (Sidovski, 1992, pp. 116 – 117).

През XVIII в. нараства ролята на Кавала като важен търговски и пристанищен център, най-вече в областта на тютюна, след като през 1771 г. е регистрирана френска компания за износ на ориенталски тютюн. Италиански, английски, германски, нидерландски и дори американски търговци на тютюн също основават дружества (Matkovski, 1966, p. 159). Градът запазва ролята си на основен пристанищен център за износ на артикула и през XIX в., особено през втората половина на столетието. Подобно на пазара в Солун, основният дял от насочените за експорт тютюневи пратки пристигат от земеделските райони на Македония и Тракия (Foreign travelogues about the Balkans, IV, 1975). През 1861 г. изнесените от Кавала количества тютюн са в обем от 2 723 419 оки. От европейските страни най-значими вносителите са Австрия с 530 811 оки, Англия с 461 000 оки, Франция с 366 574 оки. Търговците от Сардиния участват със 79 000 оки, а най-малко тютюн се насочва за Италия и Модена – 15 942 оки¹³. През XIX в. Солун и Кавала продължават да са основните направления за износ на ориенталски тютюн (Paskaleva, 1960, p. 70).

Активен търговски център е и Енос, от чието пристанище още през XVIII в. пратки с произведен в българските земи тютюн са предпочитани за износ основно към Египет. Развитието на тютюнопроизводството в крайните югозападни български земи и в албанските територии утвърждава от втората половина на столетието и мястото на Драч като изходен пункт от Адриатика за износ на тютюн по посока Далмация и Централна Европа (Yilmaz, 2005, p. 77). Тютюнът е един от главните български търговски артикули, който се изнася и от пристанищата във Варна и Бургас през втората половина на XVIII и

11 НБКМ – БИА, Ф. 27, а.е. 1253, л. 383; а. е. 1480, л. 11.

12 НБКМ – БИА, Ф. 27, а. е. 816, л. 55.

13 Цариградски вестник, XI, 34, 19 август 1861.

първите десетилетия на XIX в. наравно с продукти като восък, коприна, вълна, биволски и волски кожи, мед, масло, сахтияни, желязо, селитра, солено месо, коне, ориз, вино, заешки кожи (Peyssonel, 1787, pp. 167 – 168). Родосто, Свищов, Русе, Пловдив, Одрин също са включени в търговската мрежа на Франция и това позволява на страната да е сред доминиращите европейски държави на османския пазар на мюмленева продукция (Kitanov, 2022, p. 1820).

Съществена роля в развитието на мюмленевия износ от българските земи, която река Дунав има още през последните десетилетия на XVII в., нараства през следващото столетие, още повече че по долината на реката и в пространството на севернобългарските земи успешно се развива мюмленопроизводство. Традиционно пратките с продукцията, насочени основно за австрийските и други централноевропейски пазари, преминават през Белград, което издига ролята на града в международния търговски трафик на мюмленеви изделия (Yilmaz, 2005, p. 77).

Нарастващата консумация на мюмлон и засилването на търговските сделки с продукта увеличават значително ролята му за фиска. Интересът на държавата към мястото на мюмлона в стопанската инфраструктура и във финансовата система на империята намира израз в активната и законодателна политика по отношение на отрасъла. Така се стига до решението при управлението на султан Селим III (1789 – 1807) приходите от митото върху мюмлона да са съставна част от онези постъпления в хазната, с които финансово да се обезпечи провеждането на реформи във военната област. Решението подчертава разбирането от страна на централната власт относно сигурността на тези постъпления и е позитивна оценка за мястото на мюмлона в османското стопанство, в това число и в българските земи (Bonchev, 1983, pp. 136, 429).

Независимо от големината на обемите, които са предназначени за износ, преобладаваща част от произведената продукция от мюмлон в българските земи е предназначена за вътрешна консумация и е предмет на вътрешна търговия по цялата територия на империята. Панаирите, пазарите, дюкяните по чаршии, бакалските магазини са утвърдените места, на които се осъществява търговията на едро или на дребно с артикула (Foreign travelogues about the Balkans, VI, pp. 277, 361 – 362; Dimitrov, 1989, p. 109). Търгуването с мюмленевата продукция първоначално се осъществява в основните мюмлонджийски центрове, откъдето впоследствие тя се насочва към консумативните или панаирните средища, за да се гарантират доставките за вътрешността на българското пространство. Самите търговски операции се реализират чрез кираджии по линия на керванската търговия. Особена известност притежават радомирските и софийските кираджии, които доставят до Серес, Драма и Солун различни плодове от района на Кюстендил и Дупница, а в обратна посока пренасят обемите с мюмлон, заедно с други стоки като памук, ориз, червен пипер, зехтин, цитрусови плодове (Marinov, 1992, p. 33).

Дюкяните, бакалските магазини, кръчмите и пазарите на различните по големина средища се очертават като крайните обекти, които осигуряват нужните количества от готов за употреба мюмлон. Той се доставя в надробено състояние от преработвателните работилници, обикновено притежание на членовете на мюмлонджийския еснаф. Снабдяването с мюмленева продукция за обработка от мюмлонджии става от годишните панаири по българските земи или от самите селски производители. Например търговците от Стара Загора закупуват качествен и на добра цена мюмлон от панаира в Узунджово, след което

той се нарязва и се продава в 20-те тютюнджийски дюкяна в града (Gramatikov, 2014, p. 54; Ilkov, 1908, pp. 147 – 148).

През XVIII в. участие в търговските операции с тютюн по българските земи регистрират както специализирани търговци на продукта, така и лица от други професионални групи, главно представители на военното съсловие. Еничари, топчии и джебеджии реализират сделки с различни обеми тютюн в Енидже Вардар, Кърджали, Истанбул, Бургас, Драма¹⁴. Търговията с тютюн е стопанска област, в която се срещат османски поданици от различни националности и участието на българи в този процес е отчетливо. Още в края на XVIII в. известният търговец хаджи Христо Рачков оперира в Габрово със значителни количества тютюн, наравно с други, традиционни за неговата дейност продукти като шарлаган, зърнени храни, пестил, пастърма. Към началото на XIX в. неговият съгражданин Иван Симеонов включва тютюна сред групата от стоки, които редовно предлага в дюкяна си (Tsonchev, 1934, p. 390; Gavrilova, 1999, p. 74). Търговията с тютюн и с аксесоари за неговата употреба е част от атмосферата на пазарите в различни по големина селища, независимо дали те са разположени във вътрешността, или по периферията на българското пространство. За осъществяването на постоянен обмен с тютюнева продукция особена роля играят селските търговци както в частта на амбулантна търговия, така и при търговия на място. Още от XVIII в. те включват тютюна в асортимента на стоките, които присъстват в кръчмите и бакалските магазини по селата (Parveva, 2022, pp. 254 – 255).

В повечето случаи участието в търговията с тютюн представлява част от разнообразна стопанска дейност и изразява намеренията за позициониране върху повече операции с разнообразни стоки. Например продължителното и успешно търговско партньорство в областта на тютюневите изделия на Хаджи Петър и Братя Неделкович от Пловдив с Христо Георгиев в Букурещ протича успоредно с операциите по покупко-продажбата на желязо, анасон, памук, бадеми, хайвер, червиш, лой, прежда, вино, кафе¹⁵.

Търговците на тютюн се налагат в социалната картина на известните градски тютюнопроизводителни центрове предимно при изграждането на трайни търговски отношения със съседни значими консумативни средища. По този начин например през втората половина на XIX в. Дупница и Горна Джумая осигуряват нужните количества тютюн за такъв важен стопански център, какъвто е Самоков, чрез редовни доставки от продукцията на търговците Хаджи Лазар Крантович от Дупница и Лазарос Казиофас от Горна Джумая до Захари Хаджигюров в Самоков¹⁶. Известни представители на търговското съсловие в Горна Джумая, които също осъществяват сделки с тютюн през този период, са и Г. А. Дону и Георги Чапрашиков¹⁷ (Yurikov, 1964, p. 48).

През XIX в. употребата на тютюн разширява своя социален периметър и това води до засилване на търговията с артикула в българското пространство. Както сред представителите на по-заможните слоеве, така и при населението с нисък и среден социален статус покупката и консумацията на тютюн се превръщат в неразделна част от всекидневния начин на живот. Бакалските магазини и тютюнджийските дюкяни поддържат необходимите

14 ВOA, AE.SOSM.III, 1/69, 1/78; C.ML, 212/8709, 248/10283.

15 НБКМ – БИА, Ф. 7, а.е. 1047, л. 1 – 180; а.е. 102, л. 1 – 33.

16 НБКМ – БИА, Ф. 33, а.е. 253, л. 3, л. 21

17 НБКМ – БИА, II A 2862 – 2863. (Това е стара сигнатура. Документът попада във фонд 33 и към датата на негово ползване се обработва и има работна сигнатура Ф. 33, а.е. 345, л. 1 – 2.)

за съответното населено място обеми от тютюн. Например в бакалския магазин на фамилията на Божил Чорбаджи в Котел към средата на века тютюният неизменно присъства в списъка на продаваните около 30 вида стоки, за да бъдат задоволени потребностите от артикула, закупуван редовно както от занаятчии и майстори от разни еснафи, така и от цигани, които често го взимат на вересия¹⁸. От своя страна, през 70-те – 80-те години на века търговия на дребно с тютюн осъществяват в тютюнджийските си дюкяни на Туз мегдан в Плевен Фазлъ ага Хаджи Мемишов и Умар ага Османов (Grancharov, 1989, pp. 88 – 89). През същия период в Габрово търговецът Досло Йонков – Негенчето винаги предлага в дюкяна си значителни количества тютюн, цигари, цигарена хартия и кибрит¹⁹. В града е налична постоянна клиентела, която е свидетелство за масовизиране на тютюнопушенето. Вероятно Досло Негенчето снабдява с продукта и други дюкяни или бакалски магазини, защото в отделни години количествата на държаните от него тютюни надхвърлят предполагаемите за дребна продажба.

Обобщената оценка за развитието на вътрешнотърговския обмен на тютюнева продукция показва, че през XVII и началото на XVIII в. сделките с тютюн се осъществяват главно от вече утвърдени търговци на друг вид стока и това е допълнение към основната им дейност. Към тази група може да се причислят и участници в процеса, които, без да имат професионалния профил на търговци, реализират покупко-продажби на определени количества тютюн. Обикновено това са лица, които притежават конкретни административни позиции или имат материални възможности, за да осъществят успешно сделки с продукта. През следващите десетилетия, и особено през XIX в. с развитието на тютюневия отрасъл и разширяването на социалния периметър на тютюнева употреба се формира групата на търговците, за които търговията с продукта е основно или единствено професионално занимание, като обемите, които се търкуват, нямат определящо значение за този им статут. Конкуренцията в тази сфера в отделни случаи води и до създаване на колективни обединения за реализиране на сделки в областта на тютюневата търговия. Основната последица от развитието на тютюневата търговия е включването в отрасъла на лица от цялата българска територия, а не само от определени райони, където тютюнопроизводството е развито. Например като доставчици на тютюн за османската столица през 1817 г. са посочени 8 търговци от Люлебургас, 6 от Одрин, 2 от Пловдив, 10 от Габрово, 21 от Кавала, 3 от Велес, 3 от Серес, 5 от Варна, 11 от Енидже Вардар, 9 от Узунджово, 3 от Стара Загора и др.²⁰.

За развитието на тютюневата търговия в българските земи и на територията на Османската империя, като цяло, основна роля до началото на XIX в. има провеждащият се ежегодно панаир край с. Долене, Петричко (Gandev, 1976, p. 402). Определено може да се приеме, че израстването на Солун като първото и едно от най-важните средища за вътрешната и международната търговия с тютюнева продукция до голяма степен се дължи на Доленския панаир, защото по време на провеждането на панаира регулярно се фиксират цените на тютюневите изделия, които са предназначени за износ именно през Солун. Пазарът за тютюн на панаира, който се провежда всяка година в края на месец октомври, на практика

18 НБКМ – БИА, II В 9231, л. 1– 99.

19 НБКМ – БИА, Ф. 526, а.е. 2, л. 3, л. 7, л. 11, л. 15, л. 23 – 41.

20 BOA, D. BSM 23097.

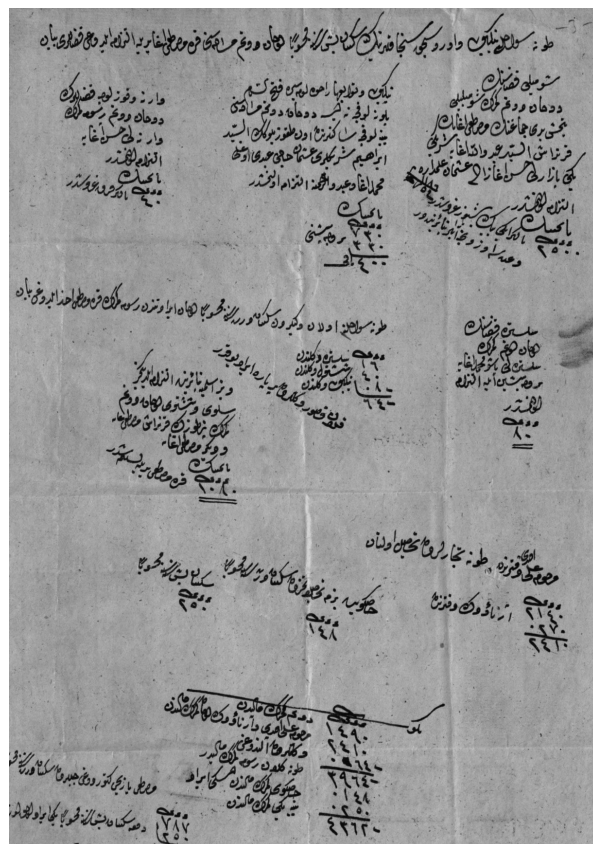
функционира като своеобразна тютюнева борса. Панаирът е мястото, където си дават среща производители и търговци на тютюн, за да се споразумеят за цената на продукцията в зависимост от нейния сорт и качество, както и за обемите на предстоящите сделки. Организацията е поверена на конкретен държавен служител от митницата в Солун, който фиксира официално приетите цени на тютюна. С приключването на процедурата продукцията се изпраща за съхранение в специално обособени за това складове в Солун и едва след като отлежи и необходимият за ферментация период премине, стоката може да се достави по предназначение (Beaumont, 1800, pp. 95 – 96; Gandev, 1976, p. 402). Ролята на Доленския панаир за тютюневата търговия в Солун е регистрирана и в началото на XIX в., когато според известието на анонимен френски пътеписец от 1807 г. градът продължава да е сред най-значимите за търговията в империята с вълна, памук и „тютюн, идещ от Петрич и околностите“ (Foreign travelogues about the Balkans, IV, p. 47).

Доленският панаир се утвърждава като едно от приоритетните търговски средища за местни и чуждестранни търговци още преди да се появи тютюнът като стока в неговите пазарни очертания. Тази позиция панаирът продължава да държи и като център за тютюнева търговия в периода от края на XVII до началото на XIX в., подобно на панаири, провеждани в Узунджово, Сливен, Свищов, Серес, Неврокоп или Кукуш (Paskaleva, 1962, p. 83; Petrov, 1994, pp. 59 – 82). Панаири в Долен, Узунджово и Сливен са най-често посещаваните през XVIII в. търговски центрове от такъв мащаб, като изключителна активност проявяват френските търговски компании от Солун и Истанбул (Mitev, 2001, p. 487). Доленският панаир е плътно интегриран в мрежата на провежданите в българските земи под османска власт над четиридесет панаира заедно с други регионални панаири, като тези във Велес, Воден, Неврокоп, Прилеп, Серес (Arnaudov, 2004, p. 250). Израстването и утвърждаването на Доленския панаир като един от най-значимите османски центрове на вътрешна и международна търговия има огромно значение за развитието на тютюна като производство, търговия и потребление в българските земи. С оформянето на пазар и утвърждаването на специална процедура по ценообразуване в неговото пространство тютюнът придобива възможност за плътно интегриране като стока в развита и обширна мрежа от търговци, която да достигне до максимално широк кръг от потребители. Това състояние е благоприятно за земеделските производители и за търговците на тютюн, независимо дали продукцията е предназначена за пласиране във вътрешността на империята, или е за експорт. То е от голяма полза и за фискалните интереси на Високата порта, поради което властта има активно присъствие при организирането и регламентирането на дейностите в тютюневия отрасъл.

Към началото на XIX в. панаирът в Долене постепенно губи предишното си значение и активностите в областта на търговията с тютюн се изместват към панаири в Струмица, Петрич и най-вече в Серес, където приоритетно се съсредоточават интересите на тютюневите търговци от Ксанти, Одрин и различни градове на Източна Македония и Родопите (Sonnini, 1801, p. 554; Foreign travelogues about the Balkans, I, 1975, p. 328).

Още през втората половина на XVIII в. Сливенският панаир се утвърждава като друго значимо средище, където търговци от Одрин, Хасково, Чирмен, Казанлък, Енидже Карасу, Пловдив, Карлово, Сатовча, Драма, село Райково (сега квартал на Смолян) и от други селища на българското пространство обменят различни категории тютюн, определят цените на

артикула и пренасочват количествата от продукцията към конкретни дестинации. В рамките на панаира често се провеждат и процедури по откупване на данъчните задължения върху засяваните с тютюн площи за някои кази²¹.

Изобр. 2. Опис на митата върху тютюна, търгуван на Сливенския панаир през 1772 г. Детайл

Източник: T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, İstanbul, Turkey (BOA, C.ML, 734/29965).

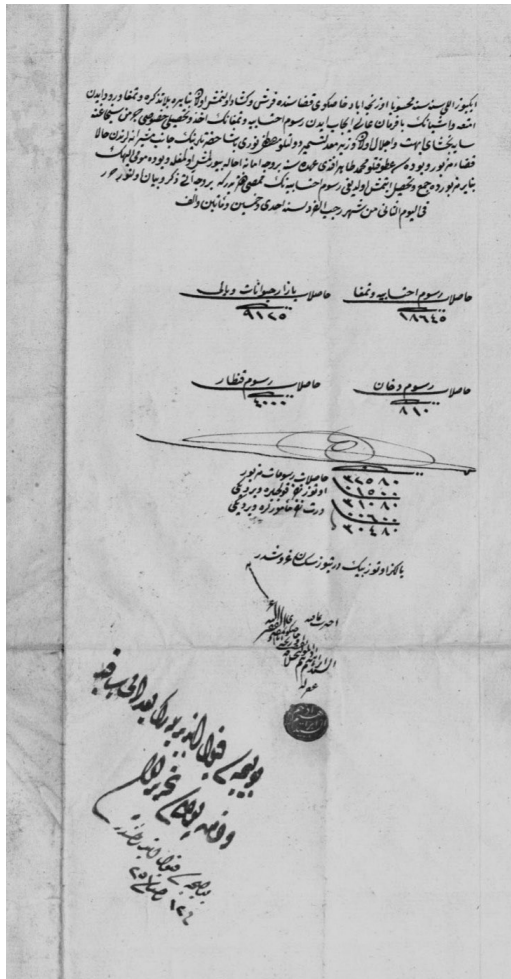
Активна тютюнева търговия през XIX в. се извършва и на един от най-големите панаири в севернобългарските земи – този в Хаджиоглу Пазарджик (дн. Добрич). Според официални данни през 1870 г. в пространството на панаира са изградени 17 различни зони или „чаршии“, които са обособени според разположените в тях дюкяни от различните професионални категории. В периметъра на Тютюнджийската чаршия функционират 35 дюкяна за търговия с тютюневи изделия, като за това право се заплаща различна пазарна такса, според която се регламентира и разпределението на отделните търговски обекти. Търговци на тютюн от Варна, Хаджиоглу Пазарджик, Ески Джумая (дн. Търговище), Шумен, Истанбул, Бургас, Одрин, Димотика, Битоля реализират сделки, чиито обеми са с

много добри показатели (Todorov, 1972, pp. 391 – 397).

Тютюнът е сред най-търгуваната стока на панаира в Узунджово, Хасковско, който е най-известният през XIX в. в българските земи (Gramatikov, 2014, p. 51). Географското му разположение на пътя от османската столица към Средна Европа и близостта на пристанищните центрове по Егейското крайбрежие са сред факторите, които привличат търговци от цялата територия на империята и от чужди държави. Узунджовският панаир играе важна роля в развитието на тютюневата търговия в българските земи. Подобно на Долене и Сливен, той се провежда през есенния сезон, когато годишната тютюнева реколта е обработена и е в подходящо за търговия състояние. Предлаганите обеми са преди всичко от висококачествен тютюн, добиван в македонските и тракийските тютюнопроизводителни райони, и панаирът става приоритетна дестинация за търговията с продукта след отпадането на Долене като панаирен център към края на XVIII и началото на XIX в. Към панаира се насочват голяма част от търговците и поради постепенното налагане на Кавала като водещо пристанище за износ на артикула от Османската империя през XIX в. (Miladinova-

21 BOA, C.ML, 734/29965, л. 16, 2а, 3а.

Aleksieva, 1895, pp. 220 – 221)²². Затова и определени търговци доставят тютюн основно за Узунджовския панаир²³. Подобно е поведението на български търговци от Солун, които от началото на 30-те години на XIX в. неизменно доставят тютюн за панаира заедно с афион и кожи²⁴. През 50-те години на столетието присъствие в тютюневата търговия на панаира регистрира и едрият търговец Михалаки Гюмюшгердан чрез свой специален представител²⁵. От друга страна, той е много активен в изкупуването на тютюневата реколта от редица села и нейното пласиране в пространството на панаира²⁶.

Изобр. 3. Обобщен опис на митата върху тютюна и други стоки, търгувани на Узунджовския панаир през 1835 г. Детайл

Източник: T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, İstanbul, Turkey (BOA, C.BLD, 20/973).

Утвърждаването на Узунджовския панаир в системата от търговски центрове в българските земи активизира тютюнопроизводството в Хасковския регион, откъдето също се доставят количества от продукцията за панаира както от търговци, така и от самите земеделски производители (Dimov, 1988, p. 57). Огромна част от количествата тютюневи изделия, които постъпват в рамките на панаира, се откупват от едри търговци и се насочват за износ през пограничните османски центрове (Yılmaz, 2005, p. 92). Като цяло, обемите от тютюнева продукция, които се пласират, са значителни. През втората половина на XIX в. в резултат на нарасналата консумация на тютюн търсенето на продукта се засилва и това води до увеличаване на продажбите в рамките на панаира (Gramatikov, 2014, pp. 54 – 55). Статистиката показва, че само за 1857 г. са реализирани сделки за почти 50 хил. оки тютюн за сумата от 750 000 гроша и това съставлява 14,08 % от пълната стойност на всички изтъргувани стоки (Documents on Bulgarian history, 1931, p. 39; Todorov, 1972, pp. 404 – 405; Gramatikov,

2014, pp. 54, 171).

Тютюневата търговия на панаира е постоянно във фокуса на редица чуждестранни представители, сред които се отличават френските консули в Одрин и Пловдив. Те при-

22 Мир, XLIII, 11083, 3 юли 1937.

23 BOA, C.ML, 248/10283.

24 Мир, XLIII, 11083, 3 юли 1937.

25 ЦДА, Ф. 161К, оп. 3, а. е. 2210, единичен документ.

26 ЦДА, Ф. 161К, оп. 3, а. е. 2429, единичен документ.

межават точна и пълна информация за обемите, сортовете, произхода и качествата на тютюневата продукция, следят движението на цените и на сделките и по този начин подпомагат избора на търговците. Често правят препоръки към френската страна да активизира присъствието си на панаира по посока изкупуване на артикула при наличието на благоприятни условия (Roussev, 2014, pp. 196 – 197).

От втората половина на XIX в. на панаирите в българските земи започва да се търгува и с цигари и хартия за цигари, т. нар. „цигарени книжки“, първоначално главно като вносни артикули. Предлаганите количества цигари са преди всичко продукт на ръчна изработка на българските тютюнджии поради предпочитанията към ориенталските сортове тютюн и късното навлизане на машинното производство на цигари. Редица известни фирми и лица имат водеща роля в търговията с цигари и цигарени книжки. Търговската къща „Братя Георгиевич“ от Варна е сред първите доставчици на цигарени книжки в българските земи посредством фирмата „Ст. Арнаудов и сие“ от Истанбул²⁷. Търговията с цигари и цигарени книжки е част от деловите контакти на братя Робев с чужди фирми и търговски представители посредством търговската им къща в австрийската столица²⁸. В търговските операции на братя Евлоги и Христо Георгиеви цигарените книжки също присъстват като редовен артикул²⁹.

От панаирите, подобно и на движението на тютюна, цигарените книжки и цигарите се насочват за продажба към широката мрежа от търговски обекти, за да се наложат през втората половина на XIX в. като неизменна част от предлаганите стоки в дюкяните, бакалските магазини и селските кръчми по българските селища³⁰.

Търговията с тютюн в българските земи през XVII – XIX в. се извършва при спазването на регламентиран от османската власт правила, които периодично търпят промени, но като цяло, стремежът е те максимално да обслужват интересите на фиска. Данък за търговия с тютюн, *resm-i gümrük*, или т. нар. търговско мито, се налага както за правото на вътрешна, така и за външната търговия. Събира се от упълномощени служители, т. нар. емини, както и от техните пълномощници, векили. Впоследствие, подобно на десятъка, постъпленията в хазната от данъка се осъществяват и по линия на откупната система „илтизам“. Търговското мито обхваща основните сортове тютюн „Енидже“, за който се плаща първоначално по 10 акчета за една ока, и „Кърджали“, при който данъкът е от 4 акчета за една ока. Обикновеният сорт „Каба“ също се облага с 4 акчета за ока.³¹ В стремежа си да извлече максимални приходи, а и поради процеса на обезценяване стойността на акчето, властта периодично увеличава данъчните тарифи за търговията с тютюневи изделия. През XIX в. търгуваните тютюни вече са разделени в четири категории, като през март 1844 г. данъчните ставки достигат рекордно високи нива. Тютюните от първа категория са обложени с 288 акчета за една ока, за втора категория митото е в размер от 216 акчета, а при трета то е 165 акчета. Данъкът за най-ниската, четвърта категория тютюни възлиза на 144 акчета (Yılmaz, 2005, pp. 197 – 198).

27 НБКМ – БИА, П В 3909, л. 1.

28 НБКМ – БИА, Ф. 27, а. е. 2920, л. 1 – 3; а. е. 296, л. 3 – 4; а. е. 2369, л. 47 – 48; а. е. 1253, л. 428; а. е. 1256, л. 870.

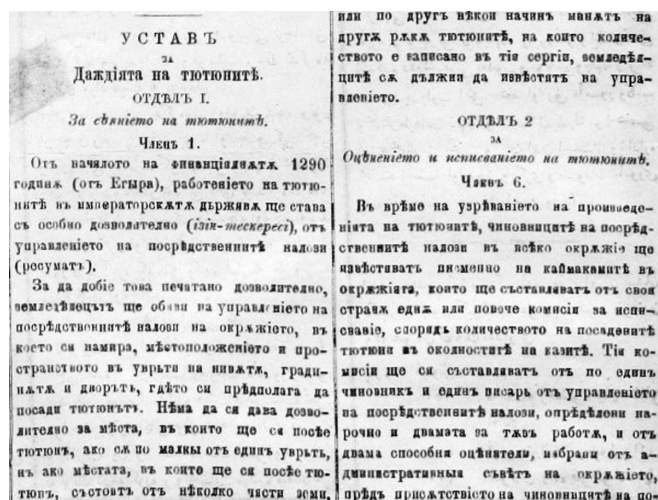
29 НБКМ – БИА, Ф. 7, а. е. 20, л. 70, л. 81, л. 102, л. 172.

30 НБКМ – БИА, Ф. 526, а. е. 2, л. 27; ф. 408, а. е. 10, л. 37 – 39.

31 BOA, C.ML, 253/10467; BOA, AE.SAMD.III, 100/9885; BOA, AE.SOSM.III, 1/78; BOA, AE.SABH.I, 320/21663.

През 1862 г. държавата премахва митото за вътрешна търговия с тютюневи изделия и се въвежда транзитен данък, т. нар. „мурурие“, като тази система също търпи промени през следващите години, продиктувани от влошеното финансово състояние на страната (Shaw, 1975, р. 447). Практиката за намесата на държавата в отрасъла е прекратена през 1883 г., когато е сключено споразумението с тютюневата Режия и държавата се оттегля от тютюневия сектор, преотстъпвайки ѝ монополното право да определя правилата по изкупуването, преработването и търговията с тютюн срещу годишна вноски от 750 000 османски лири (Kitanov, 2024, pp. 179 – 180).

Постоянните промени в митническите тарифи са част от цялостната политика на държавата в търсене на оптималните решения за правилата на организация в тютюневия отрасъл. От правна гледна точка най-съвършен вид регулацията в сектора достига през 1874 г. със закона за тютюна, т. нар. „Устава за даждията на тютюните“, когато са детайлизирани всички търговски процедури, отнасящи се за търговията с тютюн и тютюневи изделия както за износ, така и за вътрешна търговия³². Съставна част от редовната търговия е задължителното наличие за търговеца на съответното тескере, с което той може да удостовери, че е заплатил изисквания данък за търговско мито. Този документ му гарантира легитимното право да осъществява търговски сделки с тютюн в конкретно посочено място според определения от държавата регламент³³. Непознаването на законовите изисквания и опитите да се реализират търговски операции, които не са в съответствие с тях, се наказват строго от властта. Уточнени са и процедурите за отваряне на дюкяни, магазини и за търговия с тютюн и тютюневи изделия на дребно на тези места, както и на панаири и пазари. Като цяло, в търговските обекти, предназначени за продажба на дребно, могат да се предлагат само продукти, произведени според съществуващите стандарти в тютюневите работилници³⁴. Производството, категоризацията, стандартните характеристики и търговията с цигари също се подчиняват на правила, сходни с тези, характерни за манипулацията на тютюни при въведен бандеролен режим (Shaw, 1975, pp. 447 – 448).³⁵

Изобр. 4. Устава за даждията на тютюните от 1874 г. Детайл

Източник: В-к „Дунав“, год. X, бр. 857, 13 март 1874 г.

Важна страна от функционирането на тютюневия отрасъл е процесът на ценообразуване на продукта. До 1688 г. цените на тютюна са резултат от пряко договаряне между земеделските производители и търговците. След това държавата контролира процеса с участието на специализирани в областта на

32 Дунав, X, 862, 31 март 1874.

33 Дунав, VIII, 717, 8 октомври 1872.

34 Дунав, X, бр. 867, 24 април 1874.

35 Дунав, X, 866, 21 април 1874.

мюлюна митнически служители. Притежатели на приходоносни обекти, провинциални първенци, различни данъчни служители също имат участие в процедурите по определянето на цените на мюлюна. От 1815 г. с държавна подкрепа се включват и т. нар. „знатни лица“, докато след приемането на Закона за мюлюна от 1874 г. ценообразуването на продукта като стока е поверено отново на производителите и търговците. Практически през различните исторически периоди производители, търговци, първенци и държавни служители са отговорни да решават въпроса за цената мюлюна на ежегодни срещи в края на октомври и началото на ноември, провеждани на две места, тясно свързани с българските мюлюнопроизводителни зони и отнасящи се за различни мюлюнопроизводителни райони и търговски центрове. Представители на производителите и търговците от районите на Солун, Струмица, Петрич, Гьолбаши, Дойран, Карадаг, Енидже Вардар, Неврокоп се срещат до 1793 г. в Струмица, Петрич (панаира в с. Долене) или Дойран, а след това – в Солун. Под ръководството и контрола на емина от Солунската мюлюнева митница на тези срещи става определянето на цената на мюлюневата продукция. Другото място за определяне цените на мюлюна е град Енос, където е втората по значение митница след тази в Солун. Еминът на Еноската митница организира и контролира срещата на производители и търговци от Димотика, Султанйери (*Момчилград*), Узунджово Хасково, Ахъ Челеби (*Смолян*), Пюмюрджина (*Комотини*) и други места. Фиксираните в двата центъра цени на мюлюна са валидни за цялата територия на държавата. Върху цената на продукта като стока влияят различни фактори, като региона, сорта, разходите за производство, атмосферните условия през годината, продължителността на работа, заплащането на правото да се продава стоката от търговеца на територията на държавата, разходите за посредници, транспорт, съхраняването на стоката и пр. Така през XVIII в., ако един търговец е закупил качествен мюлюн на цена от 7 гроша за една ока и ако той е предназначен за пласиране на вътрешния пазар, крайната стойност на продукта е 32 гроша. За предназначениите за износ в чужбина мюлюневи пратки цената нараства до 37 – 38 гроша, без да е калкулирана печалба за търговеца. Допълнителни разходи за фира в размер на около 15%, още повече увеличават цената на продукта (Svoronos, 1956, pp. 78, 101 – 102; Yilmaz, 2005, pp. 95 – 99). През XIX в. се регистрира покачване цената на мюлюна, защото износът за Австрия вече е в размер на 45 гроша за една ока, извън разходите за транспорт, рязане и опаковане на стоката³⁶.

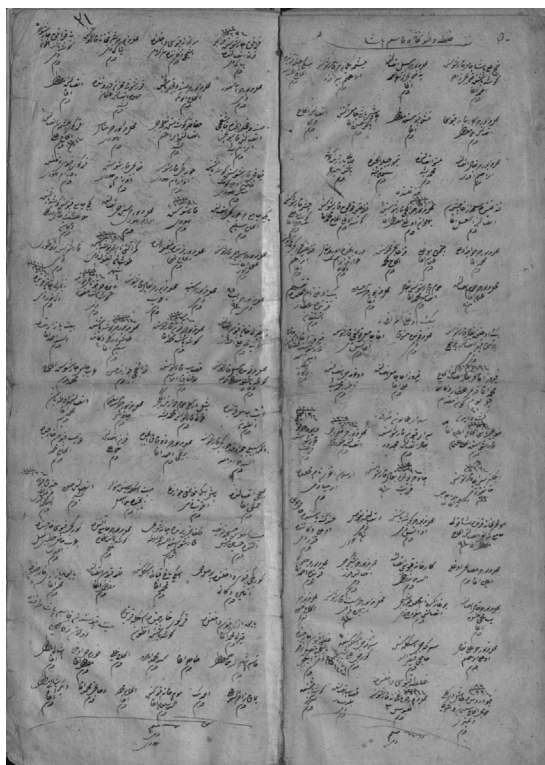
През XIX в. въпросът с цените на продукцията продължава да бъде един от най-съществениите. Към 40-те години на столетието една ока мюлюн от невисоко качество струва около 4 гроша, докато при първокачествения сорт мюлюн „Енидже“ цената е 20 гроша. За сравнение, цената на една ока серски памук по това време е в размер на 17 гроша, една ока жито е 24 пари, а една ока месо е 50 пари. Двадесет години по-късно, през 1860 г., цените на посочените продукти за една ока са различни. Мюлюнът се търгува за 8 гроша, серският памук – срещу 15 гроша, житото е по 25 – 30 пари, а подобно на мюлюна, и месото се е покачило до 1,5 – 2 гроша (Semerdzhiev, 1913, pp. 246 – 249). Промените в цените на мюлюневата продукция принуждават на редица места търговците да определят стойността на минималната цена на артикула, под която препоръчват на своите контрагенти стоката да не се продава (Dimov, 1988, p. 57).

36 НБКМ – БИА, Ф. 27, а.е. 1932, л. 137, 147.

Търгуваните количества тютюн се заплащат в грошове според курса на османската лира. Различният курс на лирата води и до промяна в нейната стойност при определяне цената на артикула. Задължително се посочва равностойността в грошове, което позволява да се засекаат промените в цената за една ока тютюн при различните сортове и категории. Обичайната стойност на лирата е около 100 гроша. Един грош има 120 акчета, а една пара е равна на 3 акчета.

4. Тютюнджийският еснаф и българите

Развитието на тютюневия сектор в българските земи включва участието на значителни групи от населението, които още през XVII в. изграждат различен професионален профил в зависимост от извършваните от тях дейности. Освен тютюнджиите производители и търговците на тютюневи изделия важна роля имат занаятчиите, които извършват допълнителната обработка на продукта, т. нар. дробене според стандартите за неговата употреба. Тази група се формира след включването на артикула в данъчната система през 1688 г. и впоследствие се стига и до обособяването ѝ в самостоятелен тютюнджийски еснаф.

Изобр. 5. Опис на членовете на тютюнджийския еснаф в Цариград от 1781 – 1782 г. Детайл

Източник: T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, İstanbul, Turkey (BOA, MAD.d, 9980).

През 1726 г. властта удовлетворява отправеното до нея искане на занаятчиите, собственици на дюкяни и складове за обработка и продажба на годен за консумиране тютюн, за учредяване на тяхна професионална гилдия, след като се уверява, че условията, традициите и правилата, на които се основава функционирането на еснаф, са изпълнени. През следващите десетилетия тютюнджийският еснаф израства като многобройна и влиятелна занаятчийска корпорация с гарантирано вътрешно самоуправление, която решава различни по характер задачи с легитимни решения на своите структури. Това не изключва намесата на властта, особено в случаите, в които нейното съдействие е потърсено от самите еснафски членове, за да бъдат решени важни въпроси от вътрешния живот на гилдията, какъвто е този за избор на първомайстор на корпорацията в Цариград през 1798 г.³⁷

Манипулацията, която членовете на тютюнджийския еснаф извършват с изсушения

37 BOA, NAT, 221/12320.

тютюн до получаването на подходящо за тютюнопушене състояние, е позната с определенията „стриване“, „нарязване“ или „дробене“. Поради тази причина официално употребяваното наименование и самоназоваване на тютюнджийския еснаф е „еснаф на стриващите тютюн“.³⁸ Всеки кандидат за членство в еснафа е длъжен да премине през всичките три степени на израстване в гилдията – от чирак през калфа до майстор. Израстването в категория на майсторите е свидетелство, че еснафският член е усвоил тънкостите на занаята и има правото да продава обработения от него тютюн. Допълнително условие за тази дейност е необходимото одобрение от страна на гилдията, издаването на съдебно решение и притежаването на съответното техническо оборудване за обработка на тютюна, както и правото за неговото ползване, наричано „гедик“. Правилата за притежание на тютюнопродавница и на гедик са предмет на регулиране, като редица ограничения са премахнати през 1806 г., след което се развива и свободен пазар на гедици (Yılmaz, 2005, pp. 112 – 117).

Съставът на тютюнджийския еснаф включва представители на различни религиозни и етнически общности. Към втората половина на XVIII в. тази хетерогенност на тютюнджийския еснаф е окончателно утвърдена и както показват данните от статистиката, тя продължава да е характерна през следващия период и е валидна до края на XIX в. (Quataert, 2005, p. 183). В същото време, в рамките на корпорацията е налице процес на обединението на национална основа и от средата на столетието се легитимира обособяването на Тютюнджийски български еснаф³⁹.

Тютюнджийският еснаф в османската столица има структуроопределящо значение. Потреблението на тютюн тук далеч надвишава нивата в другите консумативни центрове на държавата и гилдията има солидни позиции в стопанското, социалното и политическото всекидневие на града. Затова и формирането на български тютюнджийски еснаф в Цариград е сериозен стопански, социален и културен успех, предвид факта, че приоритетните позиции в преработката и търговията с тютюн в града принадлежат преди всичко на турци и гърци. Гилдията се утвърждава през първата половина на XIX в. и стопанската ѝ дейност е локализирана в столичния квартал „Галата“. От средата на столетието, когато еснафът вече осезаемо присъства в живота на българската общност, негов устабашия е Иван Бонев Бозвели от Казанлък. Авторитетът му сред останалите занаятчийски корпорации е значителен и в негово лице се търси подкрепата на тютюнджийския еснаф за постигане целите на църковнонационалното движение (Bozveliev, 1942, p. 9; Stambolski, 1972, p. 86). Така се стига до финансово подпомагане от страна на гилдията за изграждането на българския православен храм „Св. Стефан“ в османската столица през 1849 г.⁴⁰ В същото време, първомайсторът на тютюнджийския еснаф и неговият брат Теню Бозвели, който също е майстор в корпорацията, участват в редица важни инициативи около българския църковен въпрос. Иван Бозвели е член на настоятелство на българската църква в Цариград под председателството на самия Стефан Богориди. Под негово ръководство тютюнджийският еснаф е сред основателите на Цариградската българска община през 1852 г. Българският тютюнджийски еснаф активно подкрепя протеста срещу Константинополската патриаршия, който цариградските българи подават на 28 март 1860 г. до великия везир

38 ВOA, НАТ, 221/12320.

39 Цариградски вестник, X, 447, 5 септември 1859.

40 Цариградски вестник, В, 64, 10 септември 1849.

Ружди Мехмет паша по повод категоричната им позиция за непризнаване авторитета на гръцкия патриарх и премахване на името му от църковното богослужение (Pop Georgiev, 1911, pp. 41 – 42; Sapunov, 1999, pp. 91 – 101, 134 – 138, 185; Markova, 1976, p. 130)⁴¹.

След 1860 г. Иван и Теню Бозвели, подобно и на други еснафски ръководители, се ангажират с униатското движение, начело с Драган Цанков в търсене на по-благоприятен път за решение на въпроса за българската църковна независимост (Bозveliev, 1942, pp. 11 – 13; Stambolski, 1972, p. 129).

Тютюнджийският еснаф в османската столица е не само значим фактор в социалния живот на цариградските българи. Преди всичко гилдията се утвърждава като авторитетна занаятчийска организация в имперската корпоративна система, с чиито интереси и позиции се съобразява османската власт⁴². Чрез своя първомайстор еснафът е равноправен партньор на властите при провеждането на държавната политика в тютюневия сектор, най-вече по въпросите, свързани със задълженията на членовете на гилдията към фиска⁴³. От друга страна, гилдията гарантира по-успешна защита на интересите на своите членове в сравнение със заетите в тютюневите дейности неорганизиран участници⁴⁴.

Българският тютюнджийски еснаф в Цариград успешно се обособява в съществуващата корпорация на града, в рамките на която интересите на занаятчиите, в това число и на българските тютюнджии, могат да бъдат защитавани по-успешно. Към началото на 60-те години на XIX в. в османската столица има около 400 български тютюнджии. Преобладаващата част от тях са членове на гилдията (Nachov, 1925, p. 176; Brzytsov, 1966, p. 27; Sabev, 2019, p. 69)⁴⁵. Добрата организация, многочислеността и сериозните финансови позиции, които притежава, са предпоставка за значимата стопанска и социална роля, която столичният тютюнджийски еснаф, като цяло, играе в обществото. Тези позиции се защитават твърдо и със самочувствие, особено когато тютюнджиите не са съгласни с държавната политика в областта на тютюна. Така например през 1872 г. 2000 негови членове организират подписка, с която изразяват недоволството си от промените на съществуващите правила в тютюневата търговия, продиктувани от въвеждането на тютюнев монопол и последвалото решение на властта да предостави за срок от пет години привилегировано монополно право върху търговските операции с тютюневи изделия на територията на османската столица и прилежащите ѝ райони на гръцката фирма на „Г. Г. Христаки ефенди Зографос и Г. Зарифи“⁴⁶. Поради силовите действия на органите на реда исканията не са представени на султана, каквото е намерението на занаятчиите, а редица от тях, в това число и много българи, са арестувани⁴⁷.

За преобладаващата част от участниците в протеста целта на акцията е да бъдат защитени единствено корпоративните и финансовите интереси на еснафа. За българските

41 НБКМ – БИА, Ф. 1, а. е. 1858, л. 3 – 4, 23 – 25; Колекция № 25 (Кондики и тейфтери), а. е. 235, л. 4 – 6, л. 11 – 12 (Стара сигнатура II Д 2272).

42 Дунав, III, 253, 21 февруари 1867.

43 Турция, VIII, 34, 7 октомври 1872; България, IV, 23, л. 178, Цариград, 17 септември 1862; България, IV, 24, л. 186, Цариград, 24 септември, 1862.

44 Право, VI, 52, 6 март 1872.

45 България, IV, 41, 21 януари 1863.

46 Право, VI, 52, 6 март 1872; Турция, VIII, 5, 18 март 1872; Дунав, VIII, 660, 19 март 1872.

47 Турция, VIII, 5, Редовна притурка, 21 март 1872.

мюсюлманджии обаче тя има своите социални и национално-политически основания. Събитието съвпада по време с крайната фаза от противоречията между българи и гърци по църковния въпрос, свързан с устройството и утвърждаването на Екзархията като легитимна българска национална институция, и подготовката в спорните македонски епархии за провеждане на плебисцити. Още от средата на 60-те години на XIX в. Христаки ефенди Зографос и Георги Зарифи систематично осигуряват парична подкрепа за гръцката пропаганда в стремежа ѝ да запази българите в лоното на Вселенската православна църква (Stambolski, 1972, pp. 266 – 267, 389).⁴⁸ Ето защо за българските мюсюлманджии в Цариград е неприемливо споменатата гръцка фирма да придобие такава силна позиция в мюсюлюневата търговия, с възможност за значителни приходи, които ще ѝ позволят да продължи да обезпечава финансово гръцката пропаганда.

Освен в столицата на държавата през XIX в. еснафски организации на мюсюлманджиите функционират в редица провинциални градски центрове от българското пространство. Като част от местната инфраструктура на корпоративните занаятчийски обединения, мюсюлманджийските гилдии имат съществена роля в стопанското, социалното и културното всекидневие на отделните селища. Те заемат активна позиция по редица актуални въпроси и тяхното авторитетно участие в различни инициативи, особено в онези, които са свързани с църковното развитие и образованието, е високо оценено и търсено от българското население (Traichev, 1925, p. 69). Например мюсюлманджийският еснаф в Прилеп е сред водещите занаятчийски организации в града, които подпомагат финансово местните инициативи в църковното дело и в образованието до такава степен, че превръщат общината в една от най-богатите в българските земи през XIX в. (Miladinova-Aleksieva, 1895, pp. 147 – 148). Към края на столетието тази традиция все още е силна. За построяването на нова училищна сграда през 1894 г. значителна част от необходимата за строителните дейности сума е осигурена от члена на мюсюлманджийския еснаф хаджи Мирче Бомболов, който завещава за това благородно начинание 50 000 гроша, а друг представител на корпорацията в града – Илия Мърмев, дарява два наполеона (Traichev, 1925, p. 168). По подобен начин и в София членовете на мюсюлманджийския еснаф заедно с гилдиите на механджиите, абаджиите, златарите, кожухарите, кожарите, обушарите, дограмаджиите, ковачите, бакалите, терзиите, джолгерите и други обезпечават финансово реализирането на едно значимо обществено дело, каквото е строителството на православния храм „Св. Крал Стефан“ (днешната църква „Св. Неделя“) през 1853 г.⁴⁹ Независимо от своята малобройност и Търновският мюсюлманджийският еснаф е сред активните занаятчийски корпорации в обществения живот на старата българска столица и на няколко пъти в периода 1855 – 1865 г. подпомага с парични дарения инициативи от областта на училищното дело⁵⁰.

Активностите, които мюсюлманджийските корпорации проявяват в социалното всекидневие на българското пространство, са част от утвърждаването на еснафските организации като един от стълбовете на стопанския и културния възход на българската нация през възрожденската епоха. Затова и членуващите в занаятчийската гилдия се противо-

48 Турция, VIII, 7 октомври 1872.

49 НБКМ – БИА, Колекция № 25, а.е. 176, л. 8 – 30. НБКМ – БИА, (Телефер № 54 за помощи на църквата „Свети Крал“, София), (Стара сигнатура II А 7810);

50 НБКМ – БИА, Колекция № 25, Кондуки и телефтери, а.е. 215, л. 4 – 14. (стара сигнатура II А 7640).

поставят на всякаква опасност тази представа за тях да бъде компрометирана. В такива случаи обикновено се търси съдействието на личности с признат авторитет сред населението. Пред подобно положение е изправен тютюнджийският български еснаф в Битоля през 1869 г. и причината е, че някои негови членове предприемат действия, които са в ущърб на интересите на българската църковна община в града. Ето защо първомайсторът на еснафа Йоани Георги заедно с членовете на гилдията Йоан Пюруев, Димо Пюруев, Николаос Андреа, Анастас Костадинов, Николе Йованов, Сотир Анастас, Коте Богдан, Спасе Димитри се обръщат писмено за подкрепа към търговската фамилия „Братя Анастас Робев и снове“, чиито представители са сред най-уважаваните местни първенци⁵¹.

1853, Март 26, София

когато се погледне във в еснафа тютюнджийски
ди-пашагофа дасе сгради църквата на
Български църковен еснаф

св. св. Кирил и Методий	20,
Георги Райков	20,
Сотир Анастас	50,
Димо Пюруев	50,
Манош Маношев	60,
Пазов Рибар	30,
Михаил Петков	40,
Петър Богданов	50,
	380,

Изобр. 6. Списък на членовете на тютюнджийския еснаф в София, които даряват суми за построяването на църквата „Св. Крал Стефан“ (днешната църква „Св. Неделя“). 26 март 1853 г.

Източник: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив, София (НБКМ- БИА), Колекция № 25, а.е. 176, л. 19 (гръб).

Тютюнджийският еснаф е част от атмосферата преди всичко на значимите градски средища. Разположените в тях административни сгради, пощи, кафенета, бани, бръснарници, ханове, пазари са онези социални топоси с обществени функции, където консумацията на тютюневи изделия е най-голяма. Тази картина предопределя важното място на тютюнджиите в стопанската характеристика на градовете. Тяхната основна занаятчийска дейност е свързана с обработването на произведения, изсушен и балиран тютюн, което включва сортиране, нарязване и пакетиране на тютюневите из-

делия в привлекателен за купувача търговски вид. Това те извършват в манипулационни работилници, въпреки че сред населението популярност придобива твърде претенциозният за подобни обекти термин „фабрика“ (Roussev, 2016, pp. 33 – 55). На повечето места работилниците и местата за продажба на тютюн се помещават заедно на едно място, така както е например при дюкяните на членовете на Българския тютюнджийски еснаф в османската столица. Първоначално те закупуват изсушен тютюн, след което го нарязват в т. нар. хавани, разположени в работилницата при техния магазин, и след това го продават на дребно (Bozveliev, 1942, p. 10). Така е организирана обработката и продажбата на тютюна и в Пловдив (Documents on Bulgarian history, 1931, p. 33; Hristov, Genchev, 1969, pp. 273 – 274). По подобен начин дробенето на тютюн в Прилеп е съсредоточено в около 40 работилници, които впо-

51 НБКМ – БИА, Ф 27, а.е. 945, л. 1.

следствие прерастват в пет манифактурни обединения с по 15 – 20 души работници. Въпросните фабрики са собственост на утвърдени фамилии от Прилепския тютюнджийски еснаф като Кусевци, Илия Мърмев, Наум Мара, Наце Колищърков, Диме Коров, Хаджи Мирче Бомболов, Спиро и Ицо Геракарови (Traichev, 1925, p. 69). Тенденцията да се учредяват подобни манифактурни предприятия, е разпространена както в тютюнопроизводителни средища, така и в развити търговски и консумативни центрове като Търново, Русе, Сливен, Стара Загора, Чирпан (Грамаџиков, 2014, p. 55; Пков, 1908, pp. 147; Табаков, 1929, pp. 139 – 140).

Не навсякъде тютюнджийските работилници са на членове на еснафа. Сред първите фабрични предприятия в областта на тютюна има и такива на лица, които имат изградени позиции в други стопански дейности. През 60-те години на XIX в. във фабриката на Славчо Паскалев в Търново се обработва доставян от Кавала тютюн за производство на цигари. Съдружници на утвърдения търговец, предприемач и банкер са синовете му Паскал и Михаил (Atanasova, 2014, p. 204; Gencheva, Kancheva, 2004, p. 204; Pletnyov, 2000, pp. 155 – 156; Draganova, 1968, p. 79). Тютюневата манипулационна работи за кратко, защото не успява да преодолее както пречките, които властта ѝ създава, така и съществуващата конкуренция в бранша (Draganova, 1968, p. 79; Atanasova, 2014, pp. 154, 340). В града функционират още три подобни съдружнически фирми за тютюнева обработка, които са притежание на братята Цанко и Стефан Костови, на Стоян Бъчваров, Атанас Бобев и братя Минкови, а третата фабрика е на Илия Петров и Стефан Георгиев (Рапауотова, 1995, p. 12). През 1875 г. фабрика за тютюн има и в Дряново, която е собственост на Х. Паскал Х. Славчев и Ахмак Х. Никола.⁵² През 60-те години на XIX в. в Ески Джумая фамилията Славови успешно управлява тютюнева манипулационна наравно с други стопански инициативи (Вапова, 2004, p. 225).

Изобр. 7. Тютюнева фабрика „М. Томасян и снове“ на Небет тепе в Пловдив. 1922 г.

Източник: Държавен архив – Пловдив, Фотоколекция № 8979.

Сред създадените през втората половина на века тютюневи предприятия в българските градски центрове се отличава това на Магърдич Томасян и Кеворк Гарабедян, което е основано в

Пловдив през 1872 г. Събирателното дружество „М. Томасян и сие“ се утвърждава в произ-

⁵² Дунав, XI, 1003, 3 септември 1875.

водствено и търговско отношение и предлаганата продукция от надробен тютюн, цигари и емфие придобива национална и международна популярност на качествена стока през следващите десетилетия. След 1878 г. с подкрепата на властта фирмата получава един вид монополно право в тютюневите манипулации на територията на Източна Румелия⁵³.

Първата тютюнева фабрика в Сливен, която е основана през 1872 г. от известния търговец Василаки Попович, достига до производство от впечатляващи обеми от 100 оки обработен тютюн на ден (Табakov, 1929, pp. 139 – 140). Към 70-те години на XIX в. в главния град на Дунавския вилает Русе преработката на тютюн се осъществява в четири тютюневи фабрики⁵⁴. По същото време фабричната манипулация на тютюн вече е позната и в стопанското развитие на Плевен. Основаната от Манол Хаджиконстантинов тютюнджийска работилница в града за преработка на артикула е естествен резултат от все по-отчетливото присъствие на българите в дейностите по тютюна. Тютюнева работилница през посочения период има и в Никопол, собственост на няколко турци, жители на града, в която е честа практика срещу заплащане от 25 гроша на месец да работят малолетни българчета (Gratcharov, 1989, p. 100; Атанасова, 2017, p. 383)⁵⁵.

Правото да се продава обработен тютюн, също е данъчно санкционирано и членовете на тютюнджийския еснаф, притежателите на дюкяни, магазини, складове осъществяват операциите с рязан тютюн, емфие, тютюн за наргиле, тютюн за дъвчене, цигари при спазване на правилата и стандартите, които са предписани от властта. Като правнонормативна материя, това състояние е дефинирано най-добре през 1862 г. с въвеждането на патент или „беие“, който изразява същността на данъка. Стойността на данъка се определя според оценката за наема на обекта, в който се извършва продажбата на тютюневите изделия, и след неговото заплащане се издава специален документ, тескере, разрешаващ самата продажба. В специално издадена наредба се уточняват всички детайли, свързани с изискванията за обектите и тяхната категория според географското разположение, процедурите по откриване или закриване на търговските обекти, забранителните условия и пр.⁵⁶.

Повсеместното откриване на тютюневи манипулационни в българските земи през втората половина на XIX в., и особено през 70-те – 80-те години на столетието е част от подкрепяна от властта тенденция, която е характерна за цялата територия на държавата. Към 1881 г. най-значителен става броят на предприятията в Цариград – над 40, 13 фабрики функционират в Измир, а в Солун тютюневите манипулационни са 9. Общо седем са фабриките в Одрин, шест са в Ерзерум, докато в Янина и Алепо техният брой е по 5. С установяването на тютюневата Режия от 1884 г. тази насока в развитието на тютюневия сектор е преустановена и дотогава действащите предприятия са закрити, а търговските операции с тютюн минават изцяло под неин контрол. Компанията се възползва от монополното право, което произтича от договора ѝ с държавата, и започва да открива и управлява нови фабрични предприятия в Цариград, Солун, Измир, Самсун, Адана, като окрупнява производ-

53 Държавен архив – Пловдив, Ф. 455, оп. 1, а.е.11, л. 125 – 127 (личен фонд „Близнаков, Тодор Пеев“ – Пловдив 1890 – 1967. Изграждане на индустрията в Пловдив от Освобождението до национализацията – ръкопис, книга II, Пловдив, 1962 г.).

54 Век, II, 12, 22 март 1875.

55 Левант Таймс, 25, 29 юни 1874.

56 България, IV, 23, 24, Цариград, 17 септември 1862.

ствения процес. Едно от най-големите е разположено в столичния квартал „Джибали“. До началото на XX в. то има водеща стопанска и социална роля в османската столица, задава стандартите в производството на тютюневи изделия в държавата и произвежданата продукция е от високо качество (Nasar, 2014, pp. 207 – 208; Balsoy, G. 2009, pp. 53 – 56)..

Изобр. 8. Тютюневата фабрика в кв. Джибали в Истанбул, 1884 г.

Източник: Esen Gökçe Özdamar, The Transformation of Tobacco Factories and Depots in İstanbul Waterfront. *Changing Societies & Personalities*, 2022, Vol. 6, No. 2, pp. 380–413.

Фабричната обработка на тютюна е тясно свързана и с производството на необходимите аксесоари за употреба на тютюневите изделия. Употребата е основно с чибук, т. нар. турска лула, който е съставен от три части – чашка, дълго тяло и мундшук, и тяхната изработка води до формирането и на две други

гилдии, които съществуват паралелно с тютюнджийския еснаф. Същинската част на лулата, нейната чашка или дюза, т. нар. „меме“, се изработва от представителите на луладжийския еснаф, който е организиран вероятно още през първата половина на XVIII в., и най-високо ценени и търсени са продуктите на занаятчиите от Люлебургас. Наравно с него функционира и т. нар. чибукчийски еснаф, чиито членове са специализирани в изработката на дългото тяло на лулата, чрез което са свързани мемето с мундшукът. Черешово, жасминово или кленово дърво е стандартният материал за изработка на тази дълга част, върху която обикновено се прави и инкрустация. Представителите на еснафа са специализирани в изработването на мундшуци за чибуци, а по-късно, от средата на XIX в., когато започва разпространението на тютюнопушенето с цигари – и на мундшуци за цигарлъци (Fairholt, 1859, p. 206; Yılmaz, 2005, pp. 122, 126).

В редица градски центрове на българското пространство е регистрирано функционирането на луладжийския и чибукчийския еснаф. Например в София през XVIII в. сред действащите 61 занаятчийски корпорации има и луладжийски еснаф. В отделни случаи в двата еснафа членуват и българи, но както в София, така и в други български градски средища преобладаващата част от представителите на двете гилдии принадлежат към турската народност. Подобно е положението и в Търново през втората половина на XVIII в. (Ihchiev, 1907, pp. 454 – 458; Draganova, 1968, p. 69; Dimitrov, 1989, p. 105).

През последните десетилетия на XIX в. настъпват промени в тютюневия бранш, които се отразяват негативно върху развитието на занаятчийските гилдии. Повсеместното

разпространение на цигарите води до постепенното отслабване на тютюневата употреба по традиционните начини и това драстично намалява ролята на луладжийския и чибукчийския еснаф. В същото време, опитите за установяване на тютюнев монопол, прилагането на бандеролната система за тютюневите продукти, отдаването на дейностите по тютюна на концесия на т. нар. тютюнева Режия след 1884 г. създават коренно различна ситуация в сектора. Със закриването на многобройните малки манипулационни работилници, принадлежащи основно на членовете на тютюнджийския еснаф в градските центрове на българското пространство и на територия на Османската империя, като цяло, се нанася сериозен удар върху развитието на занаятчийската корпорация и в крайна сметка, тя постепенно губи своето стопанско присъствие и социалната си роля през следващите години.

5. Заключение

Развитието на тютюневия сектор в Османската империя е непрекъснат процес, в който земеделски области, градски консумативни центрове и пазарни средища от българското пространство имат определящо и трайно стопанско и социално значение през XVII – XIX в. Аграрни райони от българските земи са сред основните зони, в които се култивират и налагат т. нар. ориенталски сортове тютюн, чиито качества са високо оценени от потребителите и са търсена от търговците стока. Производствената география на тютюна в българските земи в основната си част се формира в периода от последното десетилетие на XVII до средата на XVIII в. До средата на следващото столетие картината се уплътнява окончателно и това състояние ще се запази и през следващите десетилетия. Огромен брой селища, разположени както в южните и югозападните предели на българското пространство, така и в неговите централни и северни очертания, са сред най-важните тютюнджийски центрове в европейските провинции на Османската империя.

Тютюнът става част от групата на интензивните култури заедно с памука, маслогайната роза, мака и сусама, която променя в значителна степен географската характеристика на селскостопанското производство в българските земи. Отглеждането на тютюн е съществена част от земеделското всекидневие и постепенно се очертава като основно занимание и поминък за редица семейства, села и райони. Производството му има интегрираща роля за българското пространство, като ангажира огромни групи от населението с различна етническа и религиозна принадлежност.

Благоприятните климатични, почвени и социални условия в българските земи гарантират значителни обеми и високо качество на добивания тютюн. Това позволява да бъдат задоволени изискванията на широк кръг от потребители, чиито всекидневни нужди от употреба на продукта стимулират търговските операции с тютюневи изделия. Тютюнът става неизменна част от стоките, които циркулират по мрежата на вътрешнотърговския обмен. Български, турски, гръцки, еврейски търговци осъществяват редовни сделки с тютюн, за да бъде гарантирана наличността от продукта по пазарните пространства и търговските обекти на градските консумативни средища и по българските села.

В периода XVII – XIX в. тютюнът се нарежда в групата земеделски артикули, които намират най-търсен прием у чуждестранните търговски партньори на Османската импе-

рия. Благоприятното географско разположение, наличието на подходящи сухоземни и водни пътни артерии, развитите пристанищни и континентални търговски центрове плътно интегрират българските земи в международната търговия с тютюн и тютюневи изделия. Значителни обеми от продукцията се пласират за пазарните средища на Франция, Венеция, Австрия, Русия и на други държави. През втората половина на XIX в. пратките с ориенталски тютюн задоволяват нуждите от ценната суровина за европейската цигарена индустрия.

Търговските операции с тютюн имат съществен дял в движението на финансите в Османската империя, немалка част от които стават притежание на български производители и търговци. По този начин артикулят участва в процеса на формиране на паричен капитал в българските земи и подпомага финансовото и социалното състояние на ангажираното в отрасъла население. Развитието на тютюневия сектор се влияе от процесите на стопански и обществени преобразования, които протичат в българските земи през XVIII – XIX в., както и от реформената политика на властта в законодателната област. Производството в българските земи, като част от османската икономика, постепенно се интегрира в международната системата на световния капитализъм. Това, от своя страна, води до разширяване на цялостния търговски обмен в българското пространство, до увеличаване дела на търговския капитал и до засилване позициите на търговското съсловие в обществото.

Тютюнът създава и нова занаятчийска ниша, свързана с обработката на продукцията в подходящо за употреба състояние. Формираният на тази основа тютюнджийски еснаф играе важна стопанска, социална и културно-национална роля в българското пространство през възрожденската епоха. Еснафът се издига до една от най-силните български корпорации с огромен финансов, организационен и морален принос за реализирането на успешни инициативи в процесите на просветното и църковното движение в българското общество през XIX в.

Деятелностите от тютюневата област са обект на постоянна намеса от страна на османската власт за законодателна и фискална регулация. Производството, търговията и обработването на продукта се извършват при спазването на определени изисквания и стандарти в условията на специален данъчен и митнически режим, който да гарантира успешното провеждане на държавната политика за редовни и максимални постъпления в хазната от тютюневия бранш. Отсъства осъзнато разбиране за важността от прилагане на модерни организационни, правни, технологични практики в сектора. Затова и опитите за промени, които официалните власти предприемат през втората половина на XIX в., нямат осезаем резултат и в търсенето на изход от незавидното си финансово състояние, в крайна сметка, държавата е принудена да се оттегли от ангажименти в дейностите по тютюна, преотстъпвайки управлението в отрасъла на чуждестранна компания.

Независимо от превратностите, които съпътстват развитието на тютюна, производството, търговията и обработката на продукта заемат важно място в стопанската характеристика на българските земи под османска власт. Традициите, опитът и знанията в областта на тютюна осмислят живота на десетки поколения. Това е ценно наследство, което през XX век превръща тютюневия бранш в стратегически отрасъл за националната икономика с огромно стопанско, социално, финансово и международно значение за българската държава.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА:

- Arnaudov, A. 2004. Fairs or Markets in the Bulgarian Lands in the Past. In: *Fairs, Markets, and Trading Centers in the Bulgarian Lands. Proceedings and Reports from the National Scientific Conference, Targovishte*. Vol. 1. Veliko Turnovo: Faber, pp. 245 – 252. [Арнаудов, Ал. 2004. Търговете или панаири в българските земи в миналото. В: *Панаири, пазари, тържища в българските земи. Доклади и съобщения от Национална научна конференция, Търговище*. Т. 1. Велико Търново: Фабер, с. 245 – 252].
- Atanasova, S. 2014. *Turnovo Commercial Companies during the National Revival Period. Models of Economic Development*. Veliko Turnovo: Faber. [Атанасова, Св 2014. *Търновските търговски дружества през Възраждането. Модели на стопанско развитие*. Велико Търново: Фабер].
- Balsoy, G. 2009. Gendering Ottoman Labor History: The Cibali Régie Factory in the Early Twentieth Century. *International Review of Social History*, vol. 54. SUPPLEMENT 17: *Ottoman and Republican Turkish Labour History*, Cambridge University Press, pp. 45 – 68.
- Banova, T. 2004. The Eskidzhumay Traders. In: *Fairs, Markets, and Trading Centers in the Bulgarian Lands. Proceedings and Reports from the National Scientific Conference, Targovishte*. Vol. 1. Veliko Turnovo: Faber, pp. 221 – 231. [Банова, Т. 2004. Ескиджумайските търговци. В: *Панаири, пазари, тържища в българските земи. Доклади и съобщения от Национална научна конференция, Търговище*. Т. 1. Велико Търново: Фабер, с. 221 – 231].
- Baylov, D., M. Popov. 1933. On the Varietal Composition of Tobacco in Dupnitsa. *Tobacco Review. A Monthly Magazine for the Promotion of the Bulgarian Tobacco Industry*. Vol. 2, year 2, pp. 15 – 38. [Байлов, Д., М. Попов. 1933. Върху сортовия състав на тютюните в Дупница. *Тютюнев преглед. Месечно списание за повдигане българското тютюнопроизводство*. Т. 2, год. 2, с. 15 – 38].
- Baylov, D. 1935. On the Varietal Composition of Tobacco in the Region of Gorna Dzhumaya. *Tobacco Review. A Monthly Magazine for the Promotion of the Bulgarian Tobacco Industry*. Vol. 8, year 4, pp. 172 – 189. [Байлов, Д. 1935. Върху сортовия състав на тютюните в Горноджумайско. *Тютюнев преглед. Месечно списание за повдигане българското тютюнопроизводство*. Т. 8, год. 4, с. 172 – 189].
- Baylov, D., M. Popov. 1951. *Tobacco*. Sofia: Zemizdat. [Байлов, Д., М. Попов. 1951. *Тютюн*. София: Земиздат].
- Beaujour, F. 1800. *Tableau du commerce de la Grèce, formé d'après une année moyenne, depuis 1787 jusqu'en 1797*. 2 vol. Paris: Chez Ant. – Aug. Renouard, Libraire.
- Behar, A. 1927. *Tobacco in Bulgaria*. Sofia: Yunion. [Бехар, А. 1927. *Тютюнът в България*. София: Юнион].
- Berov, L. 1994. *Economic History. The Economic Development of the World from Antiquity to the Present Day*. Sofia: Izdatelstvo Otvoreno obshtestvo. [Беров, Л. 1994. *Стопанска история. Икономическо развитие на света от Древността до наши дни*. София: Издателство Отворено общество].
- Billings, R. E. 1875. *Tobacco. Its History, Varieties, Culture, Manufacture and Commerce*. Hartford, Conn: Aameercan publishing company.
- Birdal, M. 2010. *The Political Economy of Ottoman Public Debt. Insolvency and European Financial Control in the Late Nineteenth Century*. New York: I. B. Tauris Publishers.

- Bonchev, N. 1983. *Essays*. Sofia: Izdatelstvo Balgarski pisatel. [Бончев, Н. 1983. *Съчинения*. София: Издателство Български писател].
- Bozveliev, K. 1942. *Memories. Book one. Up to and Including the War of Liberation*. Kazanlak: Izdava Uchenolyubiva družhina „Iskra“ i potrebitelska kooperatsiya „Bratstvo“. [Бозвелиев, К. 1942. *Спомени. Книга първа. До Освободителната война включително*. Казанлък: Издава Учено-любива дружина „Искра“ и потребителска кооперация „Братство“].
- Brown, E. 1673. *A Brief Account of Some Travels in Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Stiria, Carinthia, Carniola and Friuli*. London: Printed by T. R. for Benj. Took.
- Bur-Markovska, M. 1977. A Bulgarian Trading Company in the City of Pest (Pavel Simeon Nenovich, 1795 – 1828). *Proceedings of the Bulgarian Historical Society*. Vol. 30. Sofia: Nauka i izkustvo, pp. 37 – 56. [Бур-Марковска, М. 1977. Една българска търговска фирма в гр. Пеща (Павел Симеон Ненович, 1795 – 1828 г.). *Известия на Българското историческо дружество*. Т. 30. София: Наука и изкуство, с. 37 – 56].
- Bur-Markovska, M. 1978. Trade Relations Between the Balkans and Central Europe in the 17th – 18th Centuries. In: *From the History of Trade in the Bulgarian Lands 15th – 19th Century. Studies in Bulgarian History*. Vol. 2, BAS, Institute of History. Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademija na naukite, pp. 189 – 228. [Бур-Марковска, М. 1978. Търговски връзки между Балканите и Средна Европа през XVII – XVIII век. В: *Из историята на търговията в българските земи през XV – XIX век. Изследвания по българска история*. Т. 2, БАН, Институт по история. София: Издателство на Българската академия на науките, с. 189 – 228].
- Damyanov, S. 1971. *French Economic Penetration in Bulgaria 1878 – 1914. From the Liberation to the First World War*. Sofia: BAN. [Дамянов, С. 1971. *Френското икономическо проникване в България 1878 – 1914. От Освобождението до Първата световна война*. София: БАН].
- Demir, K. 2019. Tobacco Agriculture and Regiment Company in the Ottoman Press during the Constitutional Monarchy Period. II. *Balikesir University Social Sciences Institute Journal*. Vol. 22, no. 41, pp. 419 – 446. [Demir, K. 2019. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Basınında Tütün Tarımı ve Reji Şirketi. II. *Balikesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Cilt. 22, Sayı. 41, Sayfa, 419 – 446].
- Dimitrov, S. 1989. Crafts and Trade in Sofia in the 18th Century. In: *Sofia through the ages*. Vol. I, *Antiquity, Middle Ages, Renaissance*. Sofia: BAN, pp. 95 – 112. [Димитров, Стр. 1989. Занаяти и търговия в София през XVIII век. В: *София през вековете. Том I, Древност, Средновековие, Възраждане*. София: БАН, с. 95 – 112].
- Dimov, N. 1988. Contribution to the History of the Town of Haskovo during the Bulgarian National Revival. *Istoricheski pregled – Historical review*. Vol. 44, no. 2, pp. 54 – 69. [Димов, Н. 1988. Принос към историята на град Хасково през Възраждането. *Исторически преглед*. Год. 44, №2, с. 54 – 69].
- Documents on Bulgarian History*. 1931. Vol. 1, Archive of Nayden Gerov, Part I, 1857–1870. Sofia: BAN. [Документи за българската история. 1931. Т. 1, Архив на Найден Геров, част I, 1857 – 1870. София: БАН].
- Draganova, T. 1968. The Economic Development of the City of Veliko Tarnovo during the Bulgarian National Revival. *Proceeding of the Regional History Museum – Veliko Tarnovo*. Vol. 4. Varna: Darzhavno izdatelstvo, pp. 67 – 89. [Драганова, Т. 1968. Икономическото развитие на град Велико Търново през епохата на Възраждането. *Известия на окръжния истори-*

- чески музей В. Търново. Кн. 4. Варна: Държавно издателство, с. 67 – 89].
- Druzhinina, E. 1955. *Treaty of Küçük Kaynarca 1774. Its preparation and conclusion*. Moscow: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR. [Дружинина, Е. 1955. *Ключук-Кайнарджийский мир 1774 год. Его подготовка и заключение*. Москва: Издательство Академии наук СССР].
- Faroqhi, S. 2005. *Subjects of the Sultan: Culture and Daily Life in the Ottoman Empire*. London: I.B. Tauris Publishers.
- Foreign Travelogues about the Balkans, Vol. 1. French Travelogues for the Balkans 15th – 18th Centuries*. Compiled and Edited by Tsvetkova, B. 1975. Sofia: Nauka i izkustvo. [Чужди пътеписи за Балканите, т. 1. Френски пътеписи за Балканите XV – XVIII век. Съставила и редактирала Цветкова, Б. 1975. София: Наука и изкуство].
- Foreign Travelogues about the Balkans, Vol. 4. French Travelogues for the Balkans 19th Century*. Compiled and Edited by Tsvetkova, B. 1975. Sofia: Nauka i izkustvo. [Чужди пътеписи за Балканите, т. 4. Френски пътеписи за Балканите XIX век. Съставила и редактирала Цветкова, Б. 1975. София: Наука и изкуство].
- Foreign Travelogues about the Balkans, Vol. 6. German and Austrian Travelogues for the Balkans*, Introduction, Selection and Commentary by Yonov, M. 1986. Sofia: Nauka i izkustvo. [Чужди пътеписи за Балканите, т. 6. Немски и австрийски пътеписи за Балканите. Увод, подбор и коментар Йонов, М. 1986. София: Наука и изкуство].
- Gandev, H. 1976. The Commercial Exchange of Europe with the Bulgarian Lands during 18th and Early 19th Centuries. *Problems of the Bulgarian National Revival*. Sofia: Universitetska pechatnitsa, pp. 395 – 425. [Гандев, Хр. 1976. Търговската обмяна на Европа с българските земи през XVIII и началото на XIX век. *Проблеми на Българското възрождане*. София: Университетска печатница, с. 395 – 425].
- Gavrilova, R. 1999. *The Wheel of Life. The Everyday Life of the Bulgarian National Revival City*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“. [Гаврилова, Р. 1999. *Колелото на живота. Всекидневието на българския възрожденски град*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“].
- Gencheva, Ts., T. Kancheva. 2004. An Attempt at a Sociological Study of the Merchants of Turnovo in the 19th Century. In: *Fairs, Markets, and Trading Centers in the Bulgarian Lands. Proceedings and Reports from the National Scientific Conference, Targovishte*. Vol. 1. Veliko Tarnovo: Faber, pp. 201 – 214. [Генчева, Цв., Т. Кънчева. 2004. Опит за социологическо проучване на търновските търговци през XIX в. В: *Панаири, пазари, тържища в българските земи. Доклади и съобщения от Национална научна конференция, Търговище*. Т. 1. Велико Търново: Фабер, с. 201 – 214].
- Georgieva, Ts. 1980. French Politics and the Bulgarians at the Beginning of the 18th Century. *Yearbook of Sofia University “Kliment Ohridski”. Faculty of History*. Vol. 70. Sofia: Universitetska pechatnitsa, pp. 83 – 106. [Георгиева, Цв. 1980. Френската политика и българите в началото на XVIII век. *Годишник на Софийския университет „Климент Охридски“*. Исторически факултет. Т. 70. София: Университетска печатница, с. 83 – 106].
- Glushkov, H. 2014. *Eulogi and Hristo Georgievi. Life and Activity*. 2nd edn. Karlovo: Rotary Club Karlovo. [Глушков, Хр. 2014. *Евлоги и Христо Георгиеви. Живот и дейност*. Второ издание. Карлово: Ротари клуб Карлово].

- Gökdemir, O. 1993. Tobacco Smuggling in Izmir and Its Surroundings at the End of the Century. XIX. *Journal of Contemporary Turkish History Research, Dokuz Eylül University*. Vol. 1, Issue 3 Years, pp. 323 – 333. [Gökdemir, O. 1993. Yüzyıl Sonunda İzmir ve Çevresinde Tütün Kaçakçılığı Çağdaş Türkiye. XIX. *Tarihi Araştırmaları Dergisi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Cilt 1, Sayı 3 Yıl, 323 – 333*].
- Gradeva, R. 2002. War and Peace along the Lower Danube. Vidin at the End of the 17th and the Beginning of the 18th Century. In: *The Balkans Between Peace and War, 14th – 20th century. A Collection of Scholarly Studies*. Sofia: Izdatelstvo „Ivray OOD“, pp. 84 – 114. [Градева, Р. 2002. Война и мир по Долния Дунав. Видин в края на XVII и началото на XVIII век. В: *Балканите между мира и войната XIV – XX век. Сборник научни изследвания*. София: Издателство „Иврай ООД“, с. 84 – 114].
- Gramatikov, G. 2014. *The Uzundzhov Fair*. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“. [Граматикув, Г. 2014. *Узунджовският панаир*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“].
- Grancharov, M. 1989. *Pleven and the Pleven region during the Bulgarian National Revival. Economic and Demographic Issues*. Sofia: Izdatelstvo na Otechestveniia front. [Грънчаров, М. 1989. *Плевен и Плевенският край през Възраждането. Стопански и демографски проблеми*. София: Издателство на Отечествения фронт].
- Grehan, J. 2006. Smoking and “Early Modern” Sociability: The Great Tobacco Debate in the Ottoman Middle East (Seventeenth to Eighteenth Centuries), *The American Historical Review*. Vol. 111, № 5.
- Hindalov, V. 1926. Contribution to Bulgarian History, III. Statistical Data on the Economic Situation of the Danube Vilayet in 1864, 1866, 1867 and 1873. *Yearbook of the National Library in Sofia for 1924 – 1925*. Sofia: Darzhavna pechatnitsa, pp. 181 – 210. [Хиндалов, В. 1926. Принос към българската история, III. Статистически данни по икономическото положение на Дунавския вилает през 1864, 1866, 1867 и 1873 г. *Годишник на Народната библиотека в София за 1924 – 1925 г.* София: Държавна печатница, с. 181 – 210].
- Hristov, H. 1973. *Bulgarian Municipalities during the National Revival Period*. Sofia: BAN. [Христоф, Хр. 1973. *Българските общини през Възраждането*. София: БАН].
- Hristov, H., N. Genchev. 1969. *The Bulgarian National Revival. Reader in the History of Bulgaria*. Part 2. Sofia: Nauka i izkustvo. [Христоф, Хр., Н. Генчев. 1969. *Българско възраждане. Христоматия по история на България*. Част 2. София: Наука и изкуство].
- Ihchiev, D. 1907. Guild Documents and Guild Organizations in Turkish Times. *Journal of the Bulgarian Economic Society*. Vol. 11, no. 7, pp. 445 – 461. [Ихчиев, Д. 1907. Еснафски документи и еснафски организации в турско време. *Списание на Българското икономическо дружество*. Год. 11, № 7, с. 445 – 461].
- Ilkov, D. 1908. *Contribution to the history of the city of Stara Zagora*. Plovdiv: Izdava Starozagorskoto gradsko obshtinsko upravlenie. [Илкоф, Д. 1908. *Принос към историята на град Стара Загора*. Пловдив: Издава Старозагорското градско общинско управление].
- Ishirkov, A. 1914. *Bulgaria and the White Sea. Politicogeographic features*. Sofia: Pridvorna pechatnitsa. [Иширкоф, А. 1914. *България и Бяло море. Политикогеографски чъртици*. София: Прудворна печатница].
- Kanchov, V. 1970. *Selected Works. City of Skopje. Notes on Its Present and Past*. Vol. 2. Sofia: Nauka i

- izkustvo. [Кънчов, В. 1970. *Град Скопие. Бележки за неговото настояще и минало*. Т. 2. София: Наука и изкуство].
- Kanchov, V. 1970. *Selected Works. Travels Through the Valleys of the Struma, Mesta, and Bregalnica. Bitola, Prespa, and Ohrid Region*. Vol. 1. Sofia: Nauka i izkustvo. [Кънчов, В. 1970. *Избрани произведения. Пътуване по долините на Струма, Места и Брегалница. Битолско, Преспа и Охридско*. Том 1. София: Наука и изкуство].
- Kitanov, V. 2020. Bulgaria's Tobacco Industry, Legislation, and Politics after World War I. *Revista inclusions*. Vol. 7, número especial, abril/junio, pp. 60 – 67.
- Kitanov, V. 2022. *Tobacco in the Bulgarian Space XVII – XIX Century. Economic, Social, and Cultural Projections*. Blagoevgrad: Universitetsko izdatelstvo "Neofit Rilski". [Китанов, В. 2022. *Тютюнът в българското пространство XVII – XIX век. Стопански, социални и културни проекции*. Благоевград: Университетско издателство „Неофит Рилски“].
- Kitanov, V. 2024. Assessment of the Role of the Regie on the Development of the Tobacco Sector in the Ottoman Empire from the late 19th to the early 20th century. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 9. pp. 178 – 187. [Китанов, В. 2024. Оценката за ролята на Режията върху развитието на тютюневия отрасъл в Османската империя от края на XIX – началото на XX век. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 9, с. 178 – 187].
- Lampe, R. J., M. R. Jackson, 1982. *Balkan Economic History, 1550 – 1950. From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Bloomington: Indiana University Press.
- Laufer, B. 1924. *Introduction of Tobacco into Europe*. Chicago: Field Museum of Natural History.
- Marinov, D. 1992. *Memories from My Life or My Autobiography*. Edited, Preface and Notes by Doyno Doynov, Elena Stanelova. Sofia: Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski". [Маринов, Д. 1992. *Спомени из моя живот или моята биография*. Редакция, предговор и бележки Дойно Дойнов, Елена Стателова. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“].
- Markova, Z. 1976. *The Bulgarian Church-National Movement Until the Crimean War. Research on Bulgarian History*. Vol. 1. Sofia: BAN. [Маркова, З. 1976. *Българското църковно-национално движение до Кримската война. Изследвания по българска история*. Т. 1. София: БАН].
- Maslev, S. 1991. *Trade between the Bulgarian lands and Transylvania in the 16th – 17th Centuries*. Sofia: BAN. [Маслев, Ст. 1991. *Търговията между българските земи и Трансилвания през XVI – XVII век*. София: БАН].
- Masson, P. 1911. *Histoire du commerce francais dans le Levant au XVIIIe siècle*. Paris: Librairie Hachette & Cie.
- Matkovski, A. 1966. Regarding the early history of tobacco in the Balkan Peninsula with a particular focus on Macedonia". *Journal of the Institute for National History, Skopje*. Vol. 10, no. 2 – 3, pp. 135 – 179. [Матковски, Ал. 1966. Кон ранната историја на тутунот на Балканскиот полуостров со посебен осврт на Македонија. Гласник на Институтот за национална историја. Скопие. Год. 10, № 2 – 3, с. 135 – 179].
- Mihailova, M. 2000. *Kardzhali*. Sofia: Info Dizajn. [Мухайлова, М. 2000. *Кърджали*. София: Ифо Дизайн].
- Miladinova-Aleksieva, Ts. 1895. *Era, Land and People*. Sofia: Izdatelstvo na Otechestveniya front. [Миладинова-Алексиева, Ц. 1895. *Епоха, земя и хора*. София: Издателство на Отечествения

фронти].

- Miller, A. 1948. *Essays on the Modern History of Turkey*. Moscow – Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR. [Миллер, А. 1948. *Очерки новейшей истории Турции*. Москва – Ленинград: Издательство Академии Наук СССР].
- Mitev, P. 1989. French Levantine Trade and the Bulgarian Lands in the 18th Century. In: *Bulgaria in the 15th – 19th Centuries. Second International Congress of Bulgarian Studies. Reports*. Vol. 7, Sofia: Izdatelstvo BAN, pp. 209 – 214. [Митев, Пл. 1989. Френската левантийска търговия и българските земи през XVIII век. В: *България през XV – XIX век. Втори международен конгрес по българистика*. Доклади. Т. 7, София: Издателство БАН, с. 209 – 214].
- Mitev, P. 2001. Fair Trade in the Bulgarian Lands in the 18th Century. In: *Studies in Honor of Art.-Cor. Professor Strashimir Dimitrov, II, Studia Balkanica*, 23. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Marin Drinov“, pp. 481 – 490. [Митев, Пл. 2001. Панаирната търговия в българските земи през XVIII век. В: *Изследвания в чест на чл.-кор. професор Страшимир Димитров, II, Studia Balkanica*, 23. София: Академично издателство „Марин Дринов“, с. 481 – 490.
- Myuler, K. 1916. *Tobacco Production, Processing and Trade in European Turkey, and Now New Bulgaria*. Sofia: Darzhavna pechatnitsa. [Мюлер, К. 1916. *Производство, обработване и търговия с тютюн в Европейска Турция, а сега Нова България*. София: Държавна печатница].
- Nacar, C. 2014. The Régie Monopoly and Tobacco Workers in Late Ottoman Istanbul. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*. Vol. 34, no. 1. Durham, North Carolina: Duke University Press, pp. 206 – 219.
- Nachov, N. 1925. Constantinople as the Cultural Center for Bulgarians Until 1877. *Proceedings of the Bulgarian Academy of Sciences*, Vol. 19: *Historical-Philological and Philosophical-Social Branch*, Book 12. Sofia: Pechatnitsa P. Glushkov, pp. 1 – 206. [Начов, Н. 1925. Цариград като културен център на българите до 1877 г. *Сборник на БАН, Кн. 19: Клон историко-филологически и философско-обществен*, Т. 12. София: Печатница П. Глушков, с. 1 – 206].
- Neuburger, M. 2013. *Balkan smoke, Tobacco and the Making of Modern Bulgaria*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Palairer, M. 1997. *The Balkan Economies c. 1800 – 1914. Evolution Without Development*. Cambridge Studies in Modern History 6, New York: Cambridge University Press.
- Panayotova, K. 1995. The Economic Structure of Veliko Tarnovo from the Middle of the 19th Century to 1944. *Proceedings. Historical Museum – Veliko Tarnovo*. Book 10. Veliko Tarnovo, pp. 7 – 43. [Панайотова, К. 1995. Стопанската структура на Велико Търново от средата на XIX век до 1944 г. *Известия. Исторически музей – Велико Търново*. Кн. X, Велико Търново, с. 7 – 43].
- Panova, S. 1978. On the Question of the Price Movements in the Balkans in the 17th Century. In: *From the History of Trade in the Bulgarian Lands 15th – 19th Century. Studies in Bulgarian History*. Vol. 2, Bulgarian Academy of Science, Institute of History. Sofia: BAN, pp. 87 – 106. [Панова, Сн. 1978. Към въпроса за движението на цените на Балканите през XVII век. В: *Из историята на търговията в българските земи през XV – XIX век. Изследвания по българска история*. Т. 2, Българска академия на науките, Институт по история. София: БАН, с. 87 – 106].
- Panova, S. 1980. *Bulgarian Merchants in the 17th Century*. Sofia: BAN. [Панова, Сн. 1980. *Българските търговци през XVII век*. София: БАН].

- Panova, S. 1996. *Bulgarian Trading Companies on the Austrian Market in the 18th Century*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski". [Панова, Сн. 1996. *Български търговски компании на австрийския пазар през XVIII век*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“].
- Parveva, S. 2011. *The Earth and People in the 17th – the First Decades of the 18th Century. Mastering and Organizing the Agrarian and Social Space in the Central and Southern Balkans under Ottoman Rule*. Sofia: Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov". [Първева, Ст. 2011. *Земята и хората през XVII – първите десетилетия на XVIII век. Овладяване и организация на аграрното и социалното пространство в Централните и Южните Балкани под османска власт*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“].
- Parveva, S. 2022. *Wealth and Poverty Among Rural Communities in the Province of Rumelia in the 17th – 18th Centuries*. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“. [Първева, Ст. 2022. *Богатство и бедност сред селските общности в провинция Румелия през XVII – XVIII век*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“].
- Paskaleva, V. 1957. The Economic Penetration of Austria (Austria-Hungary) in the Bulgarian Lands from the Crimean War to the Liberation. *Notices of the Institute of Bulgarian History*. Vol. 7. Sofia: BAN, pp. 113 – 162. [Паскалева, В. 1957. Икономическото проникване на Австрия (Австро-Унгария) в българските земи от Кримската война до Освобождението. *Известия на Института за българска история*. Т. 7. София: БАН, с. 113 – 162].
- Paskaleva, V. 1960. Trade Relations Between France and the Bulgarian Lands from the Beginning of the 19th Century to the Liberation. *Istoricheski pregled – Historical review*. Vol. 16, no. 5, pp. 53 – 84. [Паскалева, В. 1960. За търговските връзки между Франция и българските земи от началото на XIX век до Освобождението. *Исторически преглед*. Год. 16, № 5, с. 53 – 84].
- Paskaleva, V. 1962. The Development of the Urban Economy and the Genesis of the Bulgarian Bourgeoisie in the 18th Century. In: *Paisius and his epoch (1762 – 1962)*. Sofia: BAN, pp. 71 – 128. [Паскалева, В. 1962. Развитие на градското стопанство и генезиса на българската буржоазия през XVIII век. В: *Паисий и неговата епоха (1762 – 1962)*. София: БАН, с. 71 – 128].
- Paskaleva, V. 1978. The Levantine Trade of Trieste in the 18th – 19th Centuries (In the Context of the Balkans). *From the History of Trade in the Bulgarian Lands during the 15th – 19th centuries. Studies in Bulgarian history*. Vol. 2, BAS, Institute of History. Sofia: BAN, pp. 229 – 260. [Паскалева, В. 1978. Левантинската търговия на Триест през XVIII – XIX век (С оглед на Балканите). *Из историята на търговията в българските земи през XV – XIX век. Изследвания по българска история*. Т. 2, БАН, Институт по история. София: БАН, с. 229 – 260].
- Paskaleva, V. 1986. *Central Europe and the Lands Along the Lower Danube in the 18th – 19th Centuries (Socio-Economic Aspects)*. Sofia: BAN. [Паскалева, В. 1986. *Средна Европа и земите по Долния Дунав през XVIII – XIX век (Социално-икономически аспекти)*. София: БАН].
- Petrov, P. 1994. The Dolyan Fair. *Macedonian Review*. no. 4, pp. 59 – 82. [Петров, П. 1994. Долянският панаир. *Македонски преглед*. №. 4, с. 59 – 82].
- Peyssonel, M. 1787. *Traite sur la commerce de la Mer Noire*, Par M. de Peyssonel. Tome second. Paris: Chez Cuchet, Libraire.
- Pitekov, I. 2010. *The Tobacco History of Bulgaria 1909 – 2009*. Sofia: Kompyutar Art Mediya. [Питеков, И. 2010. *Тютюневата история на България 1909 – 2009*. София: Компютър Арт

Медия].

- Pletnyov, G. 2000. Economic and Social Development of the City in the Second and Third Quarter of the 19th Century. In: *History of Veliko Turnovo*. Vol. 2. Veliko Turnovo: ИПК "Св. Patriarh Evtimiy Turnovski", pp. 138 – 184. [Плетньов, Г. 2000. Стопанско и обществено развитие на града през втората и третата четвърт на XIX в. В: *История на Велико Търново*. Т. 2. Велико Търново: ИПК „Св. Патриарх Евтимий Търновски“, с. 138 – 184].
- Pop Antov, H. 2006. *Memories*. Foreword and Editing Prof. Dr. Zoran Todorovski. Skopje: State Archives of the Republic of Macedonia. [Поп Антоф, Хр. 2006. *Спомени*. Предговор и редакция проф. д-р Зоран Тодоровски. Скопје: Државен архив на Република Македонија].
- Pop Georgiev, Y. 1911. The Contribution to the History of the Bulgarian Church in Constantinople. *Archive of the Ministry of Public Education*. Vol. 3, no. 1. Sofia, pp. 20 – 51. [Поп Георгиев, Й. 1911. Принос към историята на българската църква в Цариград. *Архив на Министерството на народното просвещение*. Год. 3, № 1. София, с. 20 – 51].
- Pop Georgiev, Y., S. Shishkov. 1918. *The Bulgarians in Dramsko, Zakhnensko, Kavalsko, Pravisko and Sarshabansko*. Studies and Documents, with the Appendix of 13 Facsimiles. Plovdiv: Printing house Hr. G. Danov. [Поп Георгиев, Й., См. Шишков. 1918. *Българите в Драмско, Зъхненско, Кавалско, Правишко и Саръшабанско*. Изследвания и документи, с приложение на 13 факсимилета. Пловдив: Печатница Хр. Г. Данов].
- Pouqueville, F. 1826. *Voyage de la Grece*. Tome IV, Livre XI, Chapitre VI, Paris : Imprimerie de Firmin Didot.
- Quataert, D. 2005. *The Ottoman Empire 1700 – 1922*. Second Edition. New York: Cambridge University Press.
- Roussev, I. 2014. Uzundzhov Fair in the French Consular Reports. Review and Document Experience. *Istoricheski pregled – Historical review*. Vol. 70, no. 3 – 4, pp. 186 – 201. [Русев, И. 2014. Узунджовският панаир във френските консулски доклади. Опит за обзор и документи. *Исторически преглед*. Год. 70, № 3 – 4, с. 186 – 201].
- Roussev, I. 2016. How Many and Which Were the First Factories in Bulgarian Lands Before the Liberation (1878)? An Attempt at Source-Based and Historiographical Analysis. *Proceedings of the Center for Economic Historical Research*. Vol. 1, pp. 33 – 55. [Русев, И. 2016. Колко и кои са първите фабрики в българските земи до Освобождението (1878)? Опит за извороведски и историографски анализ. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 1, с. 33 – 55].
- Sabev, O. 2019. *Enlightened from the East with the Rays of the West. The Bulgarian Student Colony in Istanbul (19th – 20th Centuries)*. Sofia: Izdatelstvo „Avangard Prima“. [Събеф, О. 2019. *Просветени от Изток с лъчите на Запад. Българската ученическа колония в Истанбул (XIX – XX век)*. София: Издателство „Авангард Прима“].
- Sapunov, N. 1999. *Diary on the Construction of the First Bulgarian Church in Constantinople*. Preface, Introductory Study, Compilation, Notes and Glossary by Hristo Temelski. Veliko Tarnovo: Izdatelstvo PIK. [Сапунов, Н. 1999. *Дневник по съграждането на първата българска църква в Цариград*. Предговор, въвежителна студия, съставителство, бележки и речник Христо Темелски. Велико Търново: Издателство ПИК].
- Semerdzhiiev, H. 1913. *Samokov and Its Surroundings. A Contribution to Their History from the Ottoman Conquest to the Liberation*. Sofia: Izdatelstvo „Septemvri“. [Семерджиев, Хр. 1913. *Самоков и околността му. Принос към миналото им от турското завоевание до Освобождението*. София:

- Издателство „Сентември“].
- Shaw, St. 1975. The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System. *International Journal of Middle East Studies*. Vol. 6, no. 4. Published by: Cambridge University Press.
- Sidovski, K. 1992. Trade Relations between Italy and Macedonia until 1870. *History*. Vol. 90 – 91, no. 1 – 4. Skopje: Institute of History at the Faculty of Philosophy, pp. 115 – 122. [Сидовски, К. 1992. Търговските връзки на Италия и Македонија до 1870 година. *Историја*. Год. 90 – 91, № 1 – 4. Скопје: Институт за историја при Филозофски факултет], с. 115 – 122.
- Snegarov, I. 1958. *The Ottoman Domination: An Obstacle to the Cultural Development of the Bulgarian People and Other Balkan Nations*. Sofia: BAN. [Снегаров, И. 1958. *Турското владичество – пречка за културното развитие на българския народ и другите балкански народи*. София: БАН].
- Sonnini, C. 1801. *Travels in Greece and Turkey, undertaken by order of Louis XVI, and with the authority of the Ottoman court*, London: Printed for T. N. Longman and O. Rees.
- Stambolski, H. 1972. *Autobiography. Diaries. Memories. 1852 – 1879, Excerpts*. Selection and Editing by Strashimir Dimitrov. Sofia: Balgarski pisatel. [Стамболски, Хр. 1972. *Автобиография. Дневници. Спомени. 1852 – 1879, откъси*. Подбор и редакция Страшимир Димитров. София: Български писател].
- Stoilova, T. 1985. Russian-Turkish Relations at the End of the 18th Century. *Istoricheski pregled – Historical review*. Vol. 41, no. 2, pp. 18 – 34. [Стоилова, Т. 1985. Руско-турските отношения в края на XVIII век. *Исторически преглед*. Год. 41, № 2, с. 18 – 34].
- Strezov, G. 1891. Two Sanjaks from Eastern Macedonia. *Periodical Journal of the Bulgarian Literary Society in Sredets*. Vol. 36 and 37. Sredets: Darzhavna pechatnitsa. [Стрезов, Г. 1891. Два санџака от Източна Македония, *Периодическо списание на Българското книжовно дружество в Средец*, кн. 36 и 37. Средец: Държавна печатница].
- Svoronos, N. 1956. *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*. Préface d'E. Labrousse, Professeur à la Sorbonne. Paris: Presses Universitaires de France.
- Tabakov, S. 1929. *History of the City of Sliven (an attempt), Vol. 3, Part 1, Economic Development*. Sofia: Izdava Slivenska kulturna druzhba „D-r Seliminski“ – Sofia. [Табakov, С. 1929. *История на град Сливен (опит), Т. 3. Част 1, Икономически развой*. София: Издава Сливенска културна дружба „Д-р Селимински“ – София].
- Todorov, N. 1958. New Data on Agrarian Relations in our Country in the 1960s. *Istoricheski pregled – Historical review*. Vol. 14, no. 5, pp. 102 – 113. [Тодоров, Н. 1958. Нови данни за аграрните отношения у нас през 60-те години на XIX в. *Исторически преглед*. Год. 14, № 5, с. 102 – 113].
- Todorov, N. 1972. *The Balkan City of the 15th – 19th Centuries. Socio-Economic and Demographic Development*. Sofia: Nauka i izkustvo. [Тодоров, Н. 1972. *Балканският град XV – XIX век. Социално-икономическо и демографско развитие*. София: Наука и изкуство].
- Todorova, M. 1977. Trade Relations between Russia and the Ottoman Empire During the Second Quarter of the 19th Century. *Centuries*. no. 3, Sofia, pp. 31 – 40. [Тодорова, М. 1977. Търговските отношения между Русия и Османската империя през втората четвърт на XIX век. *Векове*. № 3, София, с. 31 – 40].
- Traichev, G. 1925. *The City of Prilep. A Historical, Geographical, and Economic Overview*. Sofia: Pechatnitsa „Fotinov“. [Трайчев, Г. 1925. *Град Прилеп. Историко-географски и стопански преглед*. София:

Печатница „Фотинов“].

- Tsonchev, P. 1934. *From the Social and Cultural Past of Gabrovo. Historical Contributions*. Sofia: Pechatnitsa „Hudozhnik“. [Цончев, П. 1934. *Из общественото и културно минало на Габрово. Исторически приноси*. София: Печатница „Художник“].
- Turkish documents on the history of the Macedonian people, series 1: 1607 – 1699*. Vol. II. Archive of SR Macedonia. Edited by Vancho Boshkov, Skorje, 1966. [Турски документи за историјата на македонскиот народ, серија 1: 1607 – 1699. Том II. Архив на СР Македонија. Под редакција на Ванчо Бошков, Скопје, 1966].
- Verkovič, S. 1860. *Macedonian Bulgarian Folk Songs. First Book. Women's songs*. Belgrade, Pravitelstvena knjigopечатница. [Веркович, Ст. 1860. *Народне песме македонски бугара. Кн. Прва. Женске песме*. Београд, Правителствена книгопечатница].
- Yılmaz, F. 2005. *Tobacco in The Ottoman Empire: Social, Political and Economic Analysis 1600 – 1883*. Unpublished Ph.D Dissertation, Marmara University, the Institute of Turkic Studies, İstanbul. [Yılmaz, F. 2005. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili 1600 – 1883*. Unpublished Ph.D Dissertation, Marmara University, the Institute of Turkic Studies, İstanbul].
- Yurdanov, Yu. 1938. *History of Bulgarian Trade Until Liberation*. Sofia: Printing house and type foundry S. M. Staikov. [Юрданов, Ю. 1938. *История на българската търговия до Освобождението*. София: Печатница и букволеярница С. М. Стайков].
- Yurukov, M. 1964. *Blagoevgrad: a Brief Historical Outline*. Sofia: Nauka i izkustvo. [Юруков, М. 1964. *Благоевград: Кратък исторически очерк*. София: Наука и изкуство].

Correspondence author:

Valentin Kitanov, Professor, PhD
 South-West University “Neofit Rilski” – Blagoevgrad
 Faculty of Law and History
 Department of History
 66, “Ivan Mihaylov” St.
 2700 Blagoevgrad BULGARIA
 E-mail: kitvalmil@swu.bg; valkitmil@abv.bg
<https://orcid.org/0000-0002-8361-5830>